

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranee
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 34, 2024, 1

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies

Series Historia et Sociologia, 34, 2024, 1

ISSN 1408-5348
e-ISSN 2591-1775

UDK 009

Letnik 34, leto 2024, številka 1

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

Roderick Bailey (UK), Gorazd Bajc, Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Aleksandr Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Devan Jagodic (IT), Aleksej Kalc, Urška Lampe, Avgust Lešnik, John Jeffries Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Vesna Mikolič, Luciano Monzali (IT), Edward Muir (USA), Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povoło (IT), Marijan Premović (MNE), Andrej Rahten, Žiga Oman, Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Polona Tratnik, Boštjan Udovič, Marta Verginella, Špela Verovšek, Tomislav Vignjevič, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko

**Glavni urednik/Redattore capo/
Editor in chief:**

Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors:

Urška Lampe, Boštjan Udovič, Žiga Oman, Veronika Kos

Prevajalka/Traduttrice/Translator:

Petra Berlot (it.)

Oblikovalec/Progetto grafico/

Graphic design:

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Založnika/Editori/Published by:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / *Società storica del Litorale - Capodistria*® / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / *Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment* / *Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente*®

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**

SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, **internet:** https://zdjp.si

Redakcija te številke je bila zaključena 31. 03. 2024.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS)

Annales - Series Historia et Sociologia izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija Annales, Series Historia et Sociologia je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series Historia et Sociologia è inserita nei seguenti data base* / *Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Clarivate Analytics (USA): Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); Directory of Open Access Journals (DOAJ).

To delo je objavljeno pod licenco / *Quest'opera è distribuita con Licenza* / *This work is licensed under a* Creative Commons BY-NC 4.0.

Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zdjp.si>.
Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: https://zdjp.si/it/.
The submission guidelines and all articles are freely available in color via website https://zdjp.si/en/.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Karmen Šterk: Gossiping Going South:
Anthropological Insights into Gossip
on a Dalmatian Island 1
Il pettegolezzo che va a sud:
Approfondimenti antropologici
sul gossip in un'isola dalmata
Senčna stran govoric:
antropološka perspektiva
opravljanja na dalmatinskem
otoku

**Simona Kukovič, Paul James Pope,
Hope Dewell-Gentry & Miro Haček:**
Exploring the Demographics of
Conspiratorial Beliefs About Covid-19
in the United States and European Union:
A Case Approach 17
Esplorare i dati demografici delle
credenze cospiratorie sul covid-19
negli Stati uniti e nell'Unione europea:
Un approccio a casi specifici
Raziskovanje demografije zarotniških
prepričanj o covid-19 v Združenih državah
Amerike in Evropski uniji: študiji primerov

Nika Ferbežar & Alja Kopinič:
Za trans otroke gre: integrativni pregled
literature o izkušnjah trans mladih
z vzgojno-izobraževalnim sistemom 29
Alunni e alunne transgender:
revisione integrativa della letteratura
sulle esperienze dei giovani transgender
nel sistema educativo
Transgender Students: An Integrative
Review of the Literature on
Trans Youth's Experiences With the
Educational System

Otto Gerdina & Slavko Kurdija:
Ageism in Slovenia:
Assessing Differences
between 2008 and 2022 45
L'ageismo in Slovenia:
Valutazione delle differenze
tra il 2008 e il 2022
Starizem v Sloveniji:
ocenjevanje razlik med
letoma 2008 in 2022

Marko Savić & Todor Lakić:
Rethinking Debt-Trap
Diplomacy: A Case Study of
Montenegro's Debt
to China 59
Ripensare la diplomazia
della trappola del debito:
Uno studio di caso sul debito
del Montenegro nei confronti della Cina
Ponovni razmislek diplomacije
dolžniške pasti: študija primera
dolga Črne gore do Kitajske

Andrej Lovšin:
Vključevanje Slovenije
v zvezo Nato: prispevek
obrambnega in zunanjega
ministrstva 75
Adesione della Slovenia
alla NATO: Contributo
del Ministero della difesa
e degli affari esteri
Slovenia Joining Nato:
Contribution of the Ministry
of Defense and Foreign
Affairs

Dijana Vučković & Marjan Premović:

<i>Understanding the Meaning of Traditional Fairy Tales in Contemporary Educational Context – Teaching for Critical Thinking</i>	95
<i>Comprendere il significato delle fiabe tradizionali nel contesto educativo contemporaneo – insegnamento per il pensiero critico Razumeti pomen ljudskih pravljic v kontekstu sodobnega učenja – učiti za kritično razmišljanje</i>	

Alen Žunić: Hotelsko-turistička

<i>arhitektura Aleksandra Dragomanovića na Jadranu i refleksije nizozemske projektantske škole u Hrvatskoj</i>	111
<i>The Hotel and Tourism Architecture of Aleksandar Dragomanović on the Adriatic and Reflections of the Dutch School of Architecture in Croatia Hotelska in turistična arhitektura Aleksandra Dragomanovića na Jadranu in refleksije Nizozemske oblikovne škole na Hrvaškom</i>	
<i>Kazalo k slikam na ovitku</i>	133
<i>Indice delle foto di copertina</i>	133
<i>Index to images on the cover</i>	133

received: 2023-08-18

DOI 10.19233/ASHS.2024.08

HOTELSKO-TURISTIČKA ARHITEKTURA ALEKSANDRA DRAGOMANOVIĆA NA JADRANU I REFLEKSIJE NIZOZEMSKJE PROJEKTANTSKE ŠKOLE U HRVATSKOJ

Alen ŽUNIĆ

Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Kačićeva 26, 10000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: azunic@arhitekt.unizg.hr

SINTESI

L'architetto Aleksandar Dragomanović – uno dei principali luminari del modernismo croato del dopoguerra – annovera nel suo opus creativo oltre un centinaio di opere, tra le quali le meno conosciute e finora inedite sono i suoi progetti per alberghi, villaggi turistici, ristoranti e porti turistici sull'Adriatico. Si tratta di una dozzina di complessi architettonici progettati per Abbazia, Laurana, Medea, Draga di Moschiena, Zara, Spalato e Gelsa (Lesina). Concepiti principalmente come progetti di gara (1949-1961), poi premiati e molto apprezzati, a causa della loro carica d'avanguardia, la loro natura e le esigenze che ponevano non furono mai realizzati. La loro innovazione tipologica e tecnologica dell'inizio del 'periodo d'oro' dell'edilizia alberghiera sull'Adriatico, così come il livello altamente estetizzato dell'espressione artistica e compositiva, sono parte imprescindibile del patrimonio modernista ex Jugoslavo con chiari riflessi del contesto europeo di quel tempo, in particolare sulla scuola olandese di architettura.

Parole chiave: Aleksandar Dragomanović, tardo moderno, architettura turistica, edifici alberghieri

THE HOTEL AND TOURISM ARCHITECTURE OF ALEKSANDAR DRAGOMANOVIĆ ON THE ADRIATIC AND REFLECTIONS OF THE DUTCH SCHOOL OF ARCHITECTURE IN CROATIA

SUMMARY

The architect Aleksandar Dragomanović, one of the key luminaries of Croatian post-war Modernism, left a creative oeuvre of over a hundred works, among which the most poorly known, and so far unpublicised, are designs for hotels, holiday complexes, restaurants and marinas along the Adriatic. At issue are some dozen architectural complexes devised for Opatija, Lovran, Medveja, Mošćenička Draga, Zadar, Split and Jelsa, which were mainly created as competition entries (1949-1961), then awarded and highly valued, but due to their avant-garde nature and demands, they were never realized. Its typological and technological innovativeness at the beginning of the 'golden age' of hotel development on the Adriatic, as well as the highly aestheticised level of artistic and compositional expression, are an unavoidable part of the ex-Yugoslavian modernist heritage, with clear reflections on the European context of the time, particularly of the Dutch architectural school.

Keywords: Aleksandar Dragomanović, late Modernism, tourist architecture, hotel buildings

UVOD

Na hrvatskoj arhitektonskoj sceni neposredno nakon Drugoga svjetskog rata afirmirala se nova, progresivna generacija projektanata koja je svoj likovni prosede gradila na beskompromisnom kontinuitetu međuratne moderne internacionalnog stila i na tradiciji *zagrebačke škole arhitekture*.¹ Među ključnim mladim predvodnicima struke koji počinju djelovati oko 1950. kao važna autorska osobnost izdvaja se arhitekt Aleksandar Dragomanović (Banja Luka, 1921.–1996., Zagreb) čiji je opus donekad bio slabo istražen, a doprinos hrvatskoj modernoj arhitekturi nedovoljno valoriziran (Žunić, 2016),² unatoč činjenici da je cijeli radni vijek djelovao kao profesor Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (Slika 1).

Autor je više od 100 radova – od natječaja i neizvedenih projekata te studija, do kapitalnih realizacija (ukupno 24), među kojima su i neke nesumnjivo antologijske vrijednosti, poput zagrebačkih zgrada: 'Modne kuće' u Praškoj ulici (na prvotnoj lokaciji na 'Velesajmu' bila je postavljena 1958.), paradigmatičke robne kuća 'NaMa' u novozagrebačkom naselju Trnsko koja je njegovo najvažnije djelo (1966.),³ sveučilišnog sklopa SRCE (1974.), Dječje ustanove u naselju Sopot (1977.) i palače SDK (1981.). Sve su te zgrade projektirane izrazito racionalno, s dosljednim diskurzivnim postupkom (Žunić, 2017c; Žunić, 2017d), a odlikuju ih besprijekorna funkcionalna čistoća, inženjerski promišljena konstruktivna rješenja i profinjeno minimalističko oblikovanje s atributima najboljih apstraktnih kompozicija moderne – sve to uvijek u neodvojivoj korelaciji (Karač, 1996). Dragomanovićev seriozni pristup arhitekturi i izrazito estetizirani likovni rukopis prepoznati su na strukovnim natjecanjima gdje je osvojio brojne nagrade i priznanja, a u konačnici je bio i laureat najuglednijih nacionalnih nagrada za životno djelo – 'Viktor Kovačić' (1986.) i 'Vladimir Nazor' (1988.) (Jurić, 1988). Uz projektantski rad nezaobilazan je i njegov pedagoški utjecaj na više od 40 generacija studenata zagrebačkoga Arhitektonskog

fakulteta gdje kao nastavnik, u različitim statusima,⁴ djeluje 1947.–1991. (Obad Šćitaroci, 2000, 183).

Cjelokupni Dragomanovićev doticaj s arhitekturom, odnosno karijerni put, točno se poklopio s razdobljem postojanja socijalističke Jugoslavije – od efektivnog početka njegova studija (1945.), zaposlenja na Fakultetu kod prof. Alfreda Albinija (demonstratura od 1947.) i potom cjeloživotnoga nastavničkoga i projektantskog djelovanja do umirovljenja (1991.) – pri čemu je specifičan politički, društveni i kulturni okvir onodobne države refleksno utjecao i na karakter njegovih djela. Osobit Dragomanovićev doprinos hrvatskoj arhitekturi vidljiv je ponajviše u razvoju tipologije suvremenih robnih kuća, poslovno-uredskih zgrada i obrazovnih objekata, koji su već u vrijeme nastanka imali veliki utjecaj u struci (Žunić, 2018b).

S obzirom da sam tijekom višegodišnjega sinteznog istraživanja u nekoliko objava koncipiranih po tipološkome kriteriju funkcija objekata bio u prilici obraditi upravo te najdominantnije vrste Dragomanovićevih zgrada (Žunić, 2017a; 2020; Žunić & Karač, 2015), u ovom se članku po prvi puta analizira ostala komplementarna, do sada gotovo nepoznata skupina autorovih projekata. Naime, pomalo u sjeni spomenutih paradigmatičkih realizacija ostala je neafirmirana njegova ostavština inovativnih hotelskih i turističko-ugostiteljskih projekata, jer niti jedno od tih ranih djela nastalih uglavnom u prvoj fazi Dragomanovićeva djelovanja stjecajem okolnosti nije realizirano ni izlagano, a tek rijetka su fragmentarno publicirana u starijoj literaturi, no bez detaljnije obrade⁵ i s tek ponekim usputnim podatkom u tekstovima drugih istraživača koji su imali diferentan fokus i nisu se bavili Dragomanovićem.⁶

Stoga je istraživački odabir upravo ovog segmenta Dragomanovićeva opusa s nizom nepoznanica i još neriješenih pitanja (u nekim slučajevima čak i posve netočnim podacima u ranijim radovima nekritičkih autora) – od atribucije, autorstva i datacije pojedinih projekata, do valorizacijskih odrednica – znanstveno

1 Pojam se ne odnosi na visokoškolsku ustanovu, već na specifičan 'zajednički nazivnik' avangardne arhitektonske produkcije, poglavito u međuratnom Zagrebu, nastale na dodiru i ispreplitanju edukacijskih modela tzv. 'Iblerove škole' na Likovnoj akademiji (djeluje 1926.–1942.) i paralelne inženjerske škole arhitekture na onodobnome Tehničkom fakultetu (djeluje od 1919.), što će se kao prepoznatljivi likovni kôd održati sve do danas (Obad Šćitaroci, 2000, 17–24).

2 Prva cjelovita obrada i komparativno vrednovanje Dragomanovićeva opusa pripremljena je u sklopu doktorske disertacije *Diskurzivna metoda projektiranja u opusu arhitekta Aleksandra Dragomanovića* (Žunić, 2016) izrađene i obranjene 26. 10. 2016. na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu u okviru znanstvenog projekta *Heritage Urbanism* [HRZZ-2032] glavnog istraživača akademika Mladena Obada Šćitarocija, a pod mentorstvom prof. dr. sc. Zlatka Karača.

3 Robna kuća 'NaMa' Trnsko jedno je od rijetkih djela moderne arhitekture u Zagrebu i Hrvatskoj koje već uživa spomeničku zaštitu kao registrirano kulturno dobro (Žunić, 2017b).

4 Djelovanje na Fakultetu započinje kao demonstrator na Katedri arhitektonskih kompozicija kod prof. Alfreda Albinija (1947.), zatim je zaposlen kao njegov laborant (1949.), kasnije asistent (1951.), viši predavač (1971.), izvanredni (1972.) te redoviti profesor (1988.) (AF-APD Dragomanović, doss. 29).

5 Jedini projekt koji je u ranijoj literaturi spominjan, no bez objave nacrtne dokumentacije, je onaj za Hotel u Mošćeničkoj Dragi, a izvan naslovnog fokusa ovoga članka ponegdje su još navedeni smještajni objekti u fiskulturnom parku u Karlovcu te u Jugoslavenskom studentskom paviljonu u Parizu.

6 Prva i to posthumna izložba Dragomanovićevih odabranih djela održana je tek povodom 100 godišnjice njegova rođenja u Hrvatskome muzeju arhitekture HAZU u Zagrebu tijekom 2022., no u zbog epidemioloških ograničenja i potresnih oštećenja zgrade održana je virtualno (Žunić, 2022).

relevantan jer otvara i temeljito elaborira za struku važne nove spoznaje o hrvatskoj hotelsko-turističkoj arhitekturi iz vremena kasne moderne. Svrha je provedenog istraživanja dobiti nove podatke i zaključke koji će biti uklopivi u šire arhitektonske sinteze promatranog razdoblja, stila i tipologije, pri čemu bi trebali doprinijeti i izradi opusne monografije samog autora, a kao važan izvorni doprinos ovog članka valja istaknuti ovdje po prvi puta publiciranu primarnu arhivsku građu iz do sada neobrađene ostavštine Dragomanovićevih projekata. U mojim prethodnim radovima, uzimajući u obzir tipološki diskurs obrade, hotelsko-turistička arhitektura nije mogla biti dotaknuta, no kao komplementarno važan dio Dragomanovićeva opusa po prvi se puta analizira ovom prigodom.⁷

Hipoteza koju je bilo moguće postaviti i koja se ovim člankom nastoji potvrditi jest – da su Dragomanovićevi projekti hotelsko-turističke arhitekture vrlo vrijedan i u svoje vrijeme utjecajan fundus inovativnih, internacionalno kontekstualiziranih rješenja unutar promatrane tipološke skupine, a uz to su i važna 'karika koja nedostaje' u cjelovitoj interpretaciji njegova stvaralačkog opusa.

METODOLOŠKI OKVIR

Nakon inicijalnih doktorskih istraživanja cjeline opusa arhitekta Aleksandra Dragomanovića⁸ temeljenih na arhivskoj građi sačuvanoj u muzejskim fondovima (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/; Bobovec, 2022, 128, ad 14), fakultetskoj arhivi (AF-APD Dragomanović, doss. 29) i mikroteci Ministarstva kulture i medija RH (MKM-MKT AD, br. 422–455; MKM-MKT RN, br. 362–387), gradivo disertacije i dosadašnjih autorovih objava je u međuvremenu prošireno obradom novootkrivenih, ranije nedostupne dokumentacije iz obiteljske ostavštine autora (fondovi AMD, AAŽ), osobito u domeni Dragomanovićeve hotelsko-turističke arhitekture koja nije bila publicirana i koja je upravo u fokusu ovog članka, s odabranim izvornim projektima naglašeno artistskih odlika.

Istraživačka procedura odvijala se u nekoliko operativnih etapa (preliminarna bibliografska obrada → arhivsko-dokumentacijski fondovi → terenski rad na lokalitetima *in situ* → kritička elaboracija), pri čemu su kao ključni israživački uzorci izlučeni samo jadranski primjeri (ukupno 8), dok su autori tipološki srodni projekti na drugim područjima promatrani sažeto, kao komplementarno gradivo.

Tijekom istraživanja korišteno je više metodoloških postupaka, među kojima se, ovisno o pojedinoj dionici obrade, ističu slijedeći: *metoda inventarizacije*

Slika 1: Arhitekt Aleksandar Dragomanović, oko 1960. (AMD).

Figure 1: Architect Aleksandar Dragomanović, c. 1960 (AMD).

(ujednačeni popisni postupak uz formiranje ključnih meta-podataka o raspoloživim izvorima i faktografiji za svaki projekt), a s tim u vezi su primijenjivane i *metode sistematizacije te klasifikacije* (primjerice, prema tipološkim, peridizacijskim i dr. osobitostima projekata). U opisu i interpretaciji rezultata istraživanja u svakoj je 'kataloškoj jedinici' primijenjena *metoda deskriptivne analize*. U raspravi pak dominira *induktivna metoda* gdje se iz korpusa pojedinačnih projekata izlučuju opće i zajedničke odrednice Dragomanovićeve hotelsko-turističke arhitekture. Napokon, *metoda komparacije* je primijenjena u valorizacijskom postupku gdje se važnost pojedinih projekata propituje usporedbom s ostalim djelima unutar autorova opusa, također i u komparaciji s drugim autorskim doprinosima u sličnim domenama te u komparativnoj analizi srodnih inozemnih primjera (osobito nizozemskih) koji su Dragomanoviću prilikom projektiranja bili mogući uzori.

Konačna elaboracija istraživanja i struktura ovog članka provedena je prema uzusima *IMRaD* sustava.

⁷ Stoga su citatne reference unutar teksta, ako je riječ o radovima drugih autora, uglavnom uputnice na kontekstualne i komparativne studije, a ako su u pitanju radovi autora ovog članka, onda su to poveznice na ranije publicirane članke o komplementarnim dijelovima opusa Aleksandra Dragomanovića, dok o njegovoj hotelsko-turističkoj arhitekturi ranijih objava nema pa je bilo nužno osloniti se gotovo isključivo na interpretaciju originalne i nepublicirane arhivske dokumentacije.

⁸ Dovođena su u listopadu 2016. (cf. bilj. 2).

REZULTATI

Uzimajući u obzir postavljeno istraživačko pitanje fokusirano na doprinos i važnost Aleksandra Dragomanovića u razvoju hrvatske hotelsko-turističke i ugostiteljske arhitekture, te valorizaciju njegovih slabo poznatih projekata i natječajnih rješenja, kao ključne nove i dosada nepublicirane rezultate provedenog istraživanja valja istaknuti:

- identifikaciju i inventarizaciju svih, uglavnom nepoznatih, radova ove tipološke skupine u Dragomanovićevu opusu;
- cjelovito kolacioniranje i obradu pripadajućih sačuvanih arhivskih, dokumentacijskih i bibliografskih izvora;
- utvrđivanje (ko)autorskih relacija, točnih datacije i okolnosti nastanka pojedinih projekata što je rezultiralo novom i do sada neobjavljenom faktografijom;
- postavljene valorizacijske i kontekstualne odrednice istraživanih projekata u odnosu na autorov ukupni opus te spram tipologije hotelsko-turističkih zgrada u hrvatskoj arhitekturi tijekom 1950-ih i ranih 1960-ih godina.

Navedeni rezultati su u obliku interpretativnih 'kataloških jedinica' sa svim bitnim podacima sistematizirani za krucijalna djela projektirana za jadranske lokalitete, uz još nekoliko komplementarnih primjera ove tipološke skupine rađenih za Zagreb i druge lokacije u Hrvatskoj i inozemstvu.

Analiza ključnih primjera Dragomanovićeve hotelsko-turističke arhitekture na Jadranu

Zanimljivo je da je istraživana tipološka skupina zapravo najranija kojom se je autor bavio, već tijekom studija. Naime, na samom početku karijere Dragomanović je o turističkoj i hotelskoj arhitekturi, koja je u poslijeratnoj Jugoslaviji bila tek u povojima i na fakultetima se nije predavala, imao prilike učiti u neposrednoj suradnji sa svojim profesorima.

Tako već u studentskim danima (vjerojatno tijekom 1950.) s prof. arh. Zdenkom Strižićem sudjeluje na istraživanju lokaliteta za hotelsku izgradnju na Plitvičkim jezerima (AAŽ Dragomanović, Radovi).⁹ Potom u statusu asistenta s prof. arh. Alfredom Albinijem koautorski radi natječajni projekt hotela, upravo na Plitvičkim jezerima (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/6/1-8; MKM-MKT AD, 431) (Slika 2).

Ondje osvajaju 5. plasman i nagradu od 40.000 dinara (1953.).¹⁰ O samom projektu Zdenko Strižić u osvrtu na natječajna rješenja (Strižić, 1953, 7) navodi da je „...Albinijev (i Dragomanovićev, op. a.) prijedlog zanimljiv, ali za ljetni hotel u blažoj klimi“. (Jurić, 1988, 7; Uchytel, 1990, 7; Uchytel & Štulhofer, 2007a, 100, 107; Ivanuš, 2021, 119, 121, 173, 204)

• **Split: Hotel brodogradilišta.** – Prvi autorski projekt ove vrste Dragomanović, još kao student, radi u suradnji s generacijskim kolegom Srđom Čulićem, a riječ je o idejnom rješenju sklopa neobične hibridne tipologije – *Domu kulture i novogradnji hotela brodogradilišta 'Vicko Krstulović'* u Splitu (1949.). Nažalost, nacrti i opisi tog projekta nisu sačuvani, no moguće je pretpostaviti da je to bio samački hotel za uposlenike Brodogradilišta. Vjerojatno je projekt rezultat nekoga lokalnog natječaja na kojem su Dragomanović i Čulić slobodno sudjelovali jer neobično bi bilo da je za takav posao velika tvrtka angažirala dvojicu još nesvršenih studenata (AAŽ Dragomanović, Radovi; AF-APD Dragomanović, doss. 29).

• **Zadar: Marina s hotelom.** – Do prvoga samostalnoga Dragomanovićevog projekta ove tipološke skupine proteklo je desetak godina, kada radi natječaj za *Marinu s hotelom* u Zadru (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/36/1-3; MKM-MKT AD, 455), s osvojenim otkupom (oko 1958.).¹¹ (Slika 3).

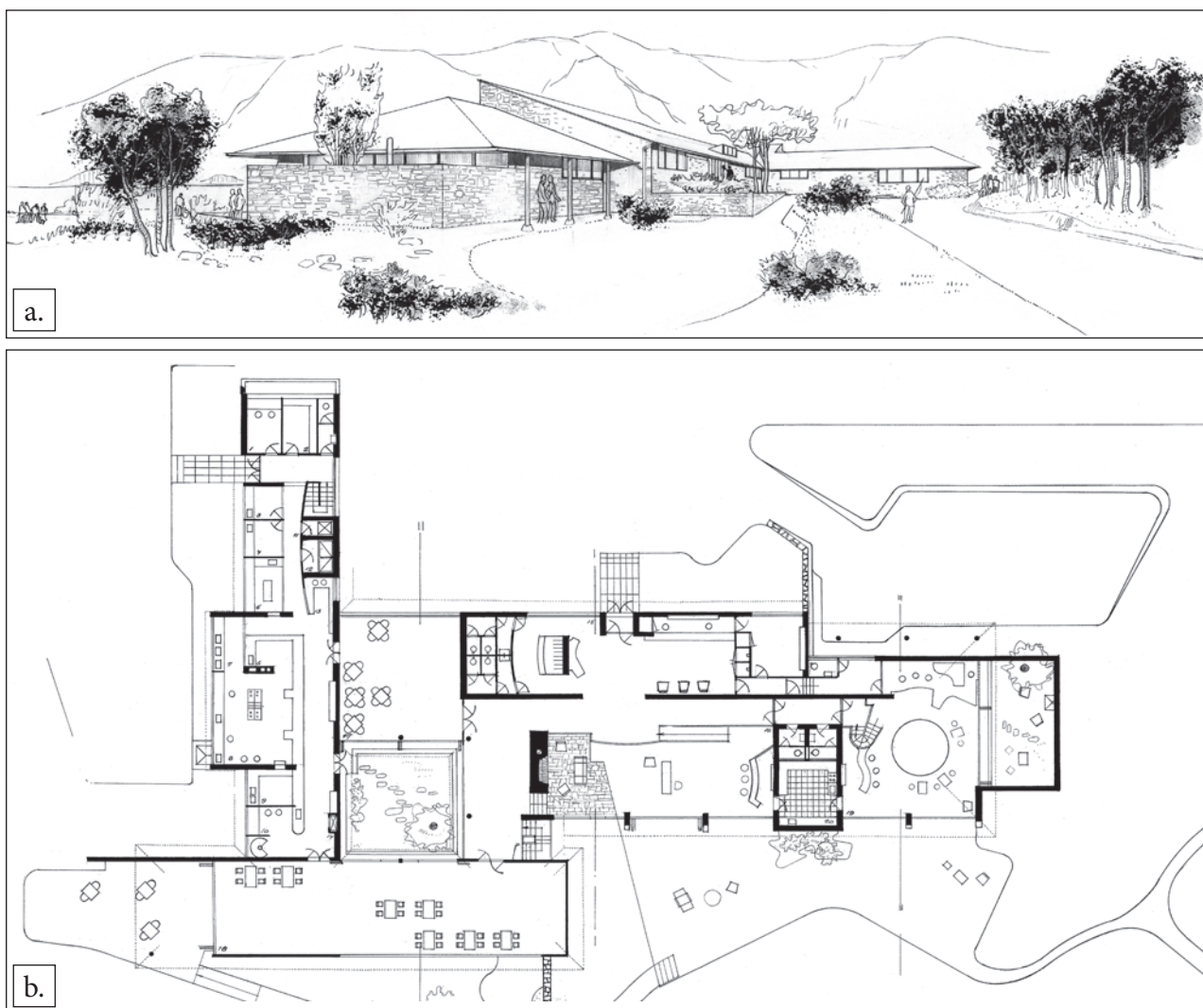
Cijeli sklop planiran je na zadarskoj Voštarnici, nasuprotno povijesne jezgre grada, kao longitudinalna zgrada pravokutnog tlocrta položena uz samu liniju obale koja je tada trebala biti i dodatno nasuta.¹² Na zapadnom dijelu kompleksa bio je predviđen hotel s recepcijom

9 Dragomanović u popisu svojih radova tijekom studija (dakle, prije 1951. kada je diplomirao) navodi nedatiranu „suradnju s prof. Strižićem na istraživanju lokaliteta za hotelsku izgradnju na Plitvičkim jezerima...“ (AAŽ Dragomanović, Radovi), no s obzirom da je Strižić 1950. u časopisu *Arhitektura* objavio članak o toj tematici (Strižić, 1950) vjerojatno se i Dragomanovićev angažman može smjestiti u tu godinu ili nešto ranije.

10 Uz Albiniju i Dragomanovića u natječajnom su timu još bili aps. arh. Krešimir Forgarić i aps. arh. Julije De Luca, pri čemu su svi potpisani kao ravnopravni autori (Anonim., 1953a). Sam Dragomanović svoje sudjelovanje na tom natječaju u nizu dokumenata skromno atribuirao kao *suradnju* (AAŽ Dragomanović, Radovi), s iznimkom asistenskog reizbora 1960. kada ovaj projekt u priloženom popisu bilježi kao *autorski rad* (AF-APD Dragomanović, doss. 29). Indikativno je što se i originalni nacrti ovoga natječajnog rada čuvaju u ostavštini A. Dragomanovića, a ne A. Albinija, što znači da je njegovo sudjelovanje na ovom projektu nesumnjivo imalo veću važnost od puke suradnje. Inače, među nagrađenim radovima, koji su u srpnju 1953. bili i javno izloženi, vidljivo je da su na natječaju participirali brojni korifeji tadašnje hrvatske arhitekture pa se kao voditelji timova pojavljuju: Josip Uhlik, Radovan Nikšić, Bernardo Bernardi, Rikard Marasović, Marijan Haberle, Dragica Crnković, Miro Marasović, Lavoslav Horvat, Ivo Vitić, spomenuti Alfred Albini i dr. (Anonim., 1953a; Strižić, 1953). Zanimljivo da ni tadašnji student Julije De Luca rad na ovome natječaju ne atribuirao kao autorski, već neodređeno piše *sudjelovao*, pri čemu u svojim autobiografskim zapisima navodi netočnu dataciju 1957. (Mutnjaković et al., 2013, 11).

11 Godina projekta nije posve točno utvrđena; u literaturi se navodi 1958. (Jurić, 1988), no sam autor u popisu svojih radova navodi tek okvirnu dataciju „oko 1958.“ (AAŽ Dragomanović, Radovi).

12 Nasipavanje obale na dijelu gdje je trebao biti smješten ovaj sklop nije nikada izvedeno (kao ni izgradnja planiranih objekata), a prema projektu mikrolokacija hotela i marine protezala bi se uz današnju Obalu kneza Branimira na potezu od kbr. 12 do 47.

Slika 2: Plitvička jezera, hotel, natječajni projekt (1953.): a) perspektiva, b) tlocrt prizemlja (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/6).

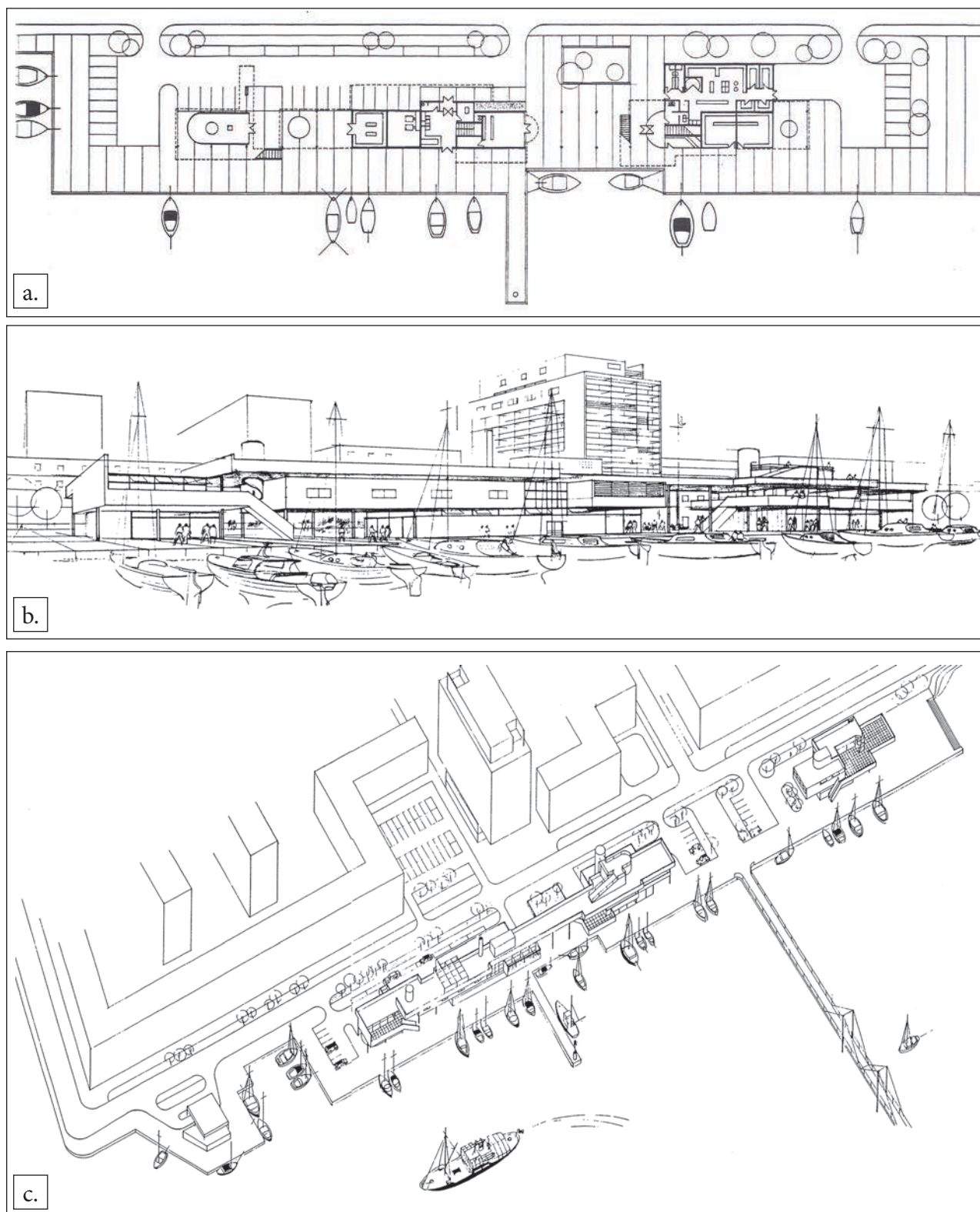
Figure 2: Plitvička jezera, hotel, competition entry (1953): a) perspective drawing, b) ground floor plan (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/6).

i lokalima u prizemlju te smještajnim kapacitetima na katu, a na istočnom je potezu pozicioniran restoran organiziran na dvije etaže, s kolnim i pješačkim pristupima sa sjeverne prometnice. Nad cijelim se sklopom proteže krovna terasa panoramskih vizura prema moru i starom gradu. Uz južni prospekt planirana je marina koja formira novu liniju obale s manjim 'džepovima' za brodice. Ekspozirana mikrolokacija i urbanistička situacija cijelog sklopa rezultirala je zahtjevnim kompozicijskim studijama dvaju jednakovrijednih pročelja – prema novom dijelu grada – promenadi u zaleđu, i prema moru. Tijekom 1950-ih, pa tako i u ovom projektu, autor je pod izrazitim utjecajem Le Corbusierove likovne geste (vidljive već u njegovome diplomskom radu iz 1951.) za koju arhitekt Zlatko Jurić piše kako

rana etapa Dragomanovićeva opusa „...ima sve odlike suvremene arhitekture internacionalnog stila, koja se može odrediti kao funkcionalizam s poetskim akcentom“ (Jurić, 1988).

• **Lovran: Hotel.** – Nakon zadarskog projekta uslijedio je u vrlo kratkom razdoblju niz radova hotelsko-turističke i ugostiteljske tipologije na istočnoj obali Istre, kada je Dragomanović u samo dvije godine (1960./61.) izradio pet natječajnih projekata te vrste za lokacije na Opatijskoj rivijeri.

S Radovanom Nikšićem 1960. u Lovranu projektira inovativno koncipirani atrijski hotel (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/9/1-8; HAZU-HMA Nikšić, RN/3/28/1-3; MKM-MKT RN, 375; MKM-MKT AD, 427) za što su na natječaju osvojili otkup (Slika 4).

Slika 3: Zadar, marina s hotelom, natječajni projekt (1958.): a) tlocrt prizemlja b) pogled s mora, c) aksonometrija sklopa (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/36).

Figure 3: Zadar, marina with a hotel, competition entry (1958): a) ground floor plan, b) perspective view from the sea, c) axonometric drawing of the complex (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/36).

Hotelski je sklop trebao biti smješten u sjevernom dijelu Lovrana posve blizu morskoj obali, između tadašnje vile Izvršnog vijeća NR Slovenije i odmarališta 'Romanija'. Opskrbni je pristup planiran s glavne ceste Rijeka-Pula (Šetalište maršala Tita), dok je ulaz za goste s parkiralištem predviđen na sjeveru, iz Ulice Viktora Cara Emina.¹³ Urbanistički, hotelski je kompleks smješten na kosom terenu, položen kaskadno i komponiran od dva jednokatna i glavnoga trokatnog volumena koji se međusobno isprepliću u maniri kvadratnih *mondrianovskih* formi s decentnim refleksijama na holandski strukturalizam (Ivanković, 2008); na istoku bliže moru kao spojnica triju volumena je projektirana otvorena terasa s restoranom. Prema riječima Radovana Nikšića kod ovog je hotela ideja bila anticipirati temu motela (!) s neposrednim pristupom osobnim vozilima koja u to vrijeme postaju ključni prometni medij individualnih turista iz inozemstva. Iz toga je proizašao kvadratni oblik glavne smještajne zgrade s unutarnjim internim vrtom, parafrazom zelenoga mediteranskoga klaustara (*hortus conclusus*), no i kao nastavkom vanjskih parkovnih površina. Atrijski tip hotela ovim je projektom na Jadranu inauguriran po prvi put, dok izvedeni primjeri te morfologije nastaju tek kasnije, uglavnom od sredine 1960-ih.¹⁴ Glavna zgrada je dimenzija 46 x 46 m, sa sobama po vanjskom obodu i komunikacijskim galerijama oko ozelenjenog atrija, čime je izbjegnuta klasična organizacija hotelskog tlocrta s mračnim unutarnjim hodnikom. U jednome konstruktivnom rasteru (49 m²) smještene su po dvije sobe, s ekstenzijom konzolno prepuštenih lođa dubine 2 m. Na svakoj etaži su na uglovima hotelskog volumena po dva veća apartmana s panoramskim pogledom prema moru, a na krovu je solarij s velikom terasom za sunčanje. Vertikalna komunikacija je ostvarena s tri stubišta (zbog novih protupožarnih propisa) pri čemu glavno, reprezentativno, vodi iz ulaznog hala s recepcijom do restorana, kupališta itd. Konstruktivni sistem je armiranobetonski skelet na pravilnom rasteru (7 x 7 m) s montažnim stropovima i prepoznatljivim odlikama Dragomanovićeva projektantskog prosedeja obilježenog racionalnošću i modulacijom konstrukcije. Oblikovanje eksterijera komponiranog s niskim

i širokim volumenima naglašeno je horizontalnim 'trakama' parapeta lođa u alternaciji sa staklenim trakastim cezurama otvora provučenima po cijelom obodu hotela (Kisić, 2005, 16, 66, 106, 126).

Zanimljivo je da su na ovaj natječaj bila pozvana tri tima u kojima Dragomanovića isprva nije bilo: Radovan Nikšić s Bernardom Bernardijem, Zdenko Sila s V. Karlavarisom i Zdravko Bregovac s M. Pletencem. Ukupni fond obeštećenja iznosio je 271.000 dinara, a 1. nagrada koju je vjerojatno osvojio Z. Sila iznosila je 136.000 dinara.¹⁵ Na natječaju Bernardi ipak nije sudjelovao, već je na njegovo mjesto uključen Dragomanović koji je u konačnici na ovome projektu ostavio nezaobilazan kreativni trag. U žiriju su od poznatijih imena bili prof. Drago Ibler i prof. Vladimir Turina (HAZU-HMA Ibler, DI/Raspisi; AAŽ Dragomanović, Radovi; AF-APD Dragomanović, doss. 29; GF-APD Nikšić, doss.; AINO; HKA, Galerija).

• **Mošćenička Draga: Hotel.** – Iste te godine (1960.) uslijedio je interni natječaj za još jedan veliki hotel u obližnjoj Mošćeničkoj Dragi¹⁶ (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/10/1-8; HAZU-HMA Nikšić, RN/3/27/1-2; MKM-MKT RN, 372; MKM-MKT AD, 425; AAŽ Dragomanović, Radovi; AINO), koji Dragomanović također radi u koautorstvu s Nikšićem (AF-APD Dragomanović, doss. 29; GF-APD Nikšić, doss.) (Slika 5).

Kompleks hotela smješten je u zaljevu, u samom središtu mjesta između povijesne jezgre i poteza novije izgradnje uz plažu, na parceli gdje je kasnije podignut 'Hotel Marina'.¹⁷ Čine ga tri kompaktna volumena mirnije kompozicije od one lovranskoga hotela. Promet je riješen na cirkularan način s parkiralištem i kolnim prilazima na zapadu (odvojak s ceste Pula-Rijeka). Na istoku obuhvata između hotela i mora je uređen park, a tenis igrališta su na jugu parcele, što je u ocjeni žirija istaknuto kao problematično zbog buke od prometnice i estetske neusklađenosti zaštitnih mreža igrališta sa slikom arhitekture i pejzaža (HAZU-HMA Bregovac, ZB/5/38/1-1). Hotel je u elevacijama složen od podruma, prizemnog dijela s recepcijom, ulaznim halom i gospodarskim prostorijama te tri kata sa sobama.

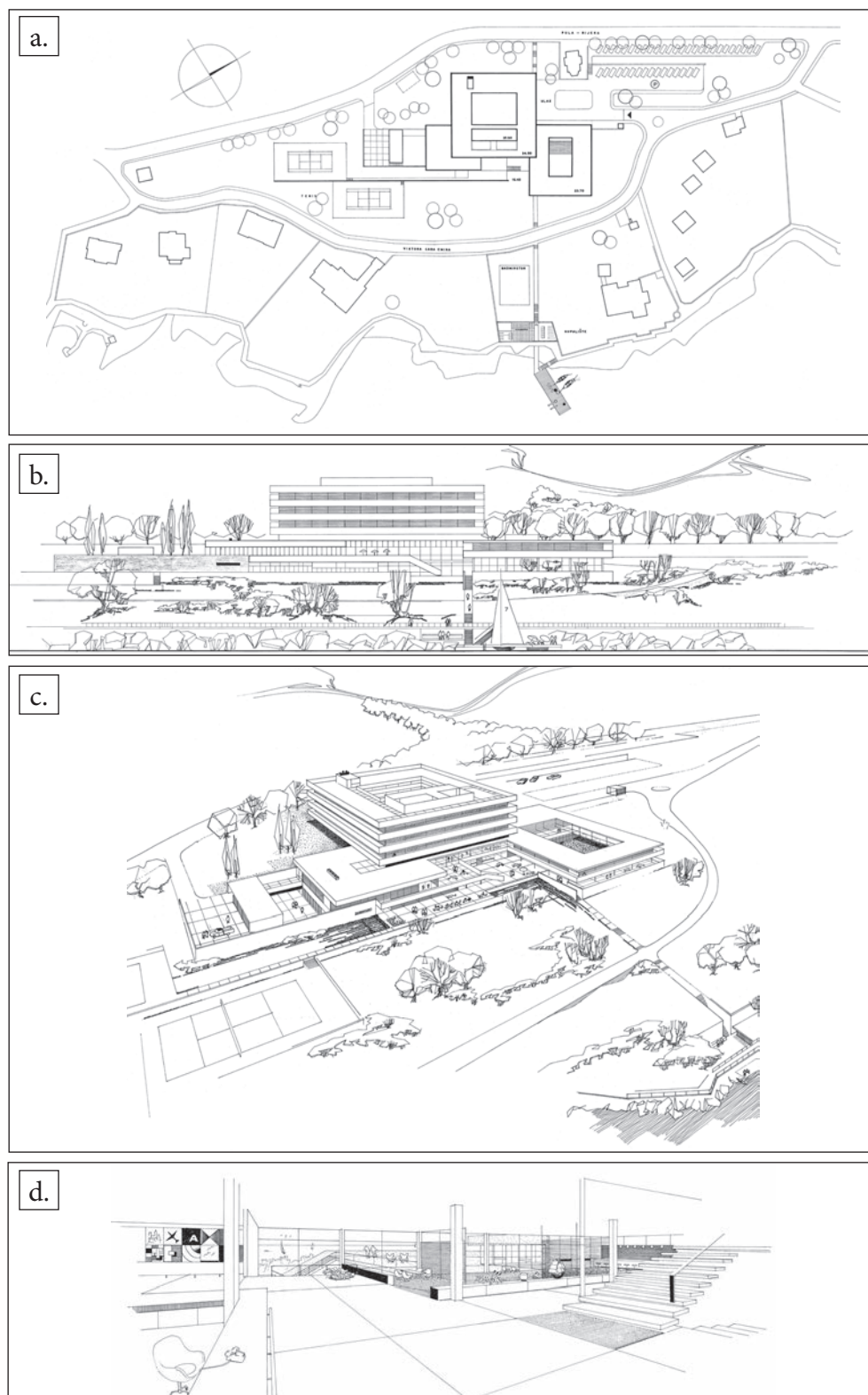
13 Parcela na kojoj je hotel planiran i danas je neizgrađena, a nalazi se na K.O. Oprić, K.Č. 109/1; na sjevernom rubu obuhvata nalazi se crkvice sv. Nikole koju je i Dragomanović namjeravao zadržati.

14 Tako koncipiranome modelu pripadaju neki važniji jadranski hoteli (kojima Dragomanovićev projekt prethodi!), a među njima se ističu: kao prvi realizirani takav primjer, antologijski vojni hotel 'Pelegrin' u Kuparima D. Fincija iz 1963. (Benić & Žunić, 2019), potom 'Bellevue' na Čikatu u Malom Lošnju Z. Bregovca iz 1966., 'Solaris' kod Šibenika B. Magaša iz 1968., 'Marina' u Mošćeničkoj Dragi Z. Bregovca iz 1970., 'Novi Park' u Boriku kod Zadra također Z. Bregovca iz 1970., 'Haludovo' u Malinskoj B. Magaša iz 1972. (Žunić, 2018a) i niz drugih primjera koji variraju temu otvorenoga ili zatvorenoga atrija (Zhi Fang, 1983).

15 O prvoj nagradi Z. Sile zaključujemo posredno, budući da se ni u monografiji Z. Bregovca (Nikšić Olujić, 2015), niti u monografiji R. Nikšića (Kisić, 2005) ili pak dokumentaciji A. Dragomanovića (AAŽ Dragomanović, Radovi) nigdje ne navodi da su osvojili neki plasman.

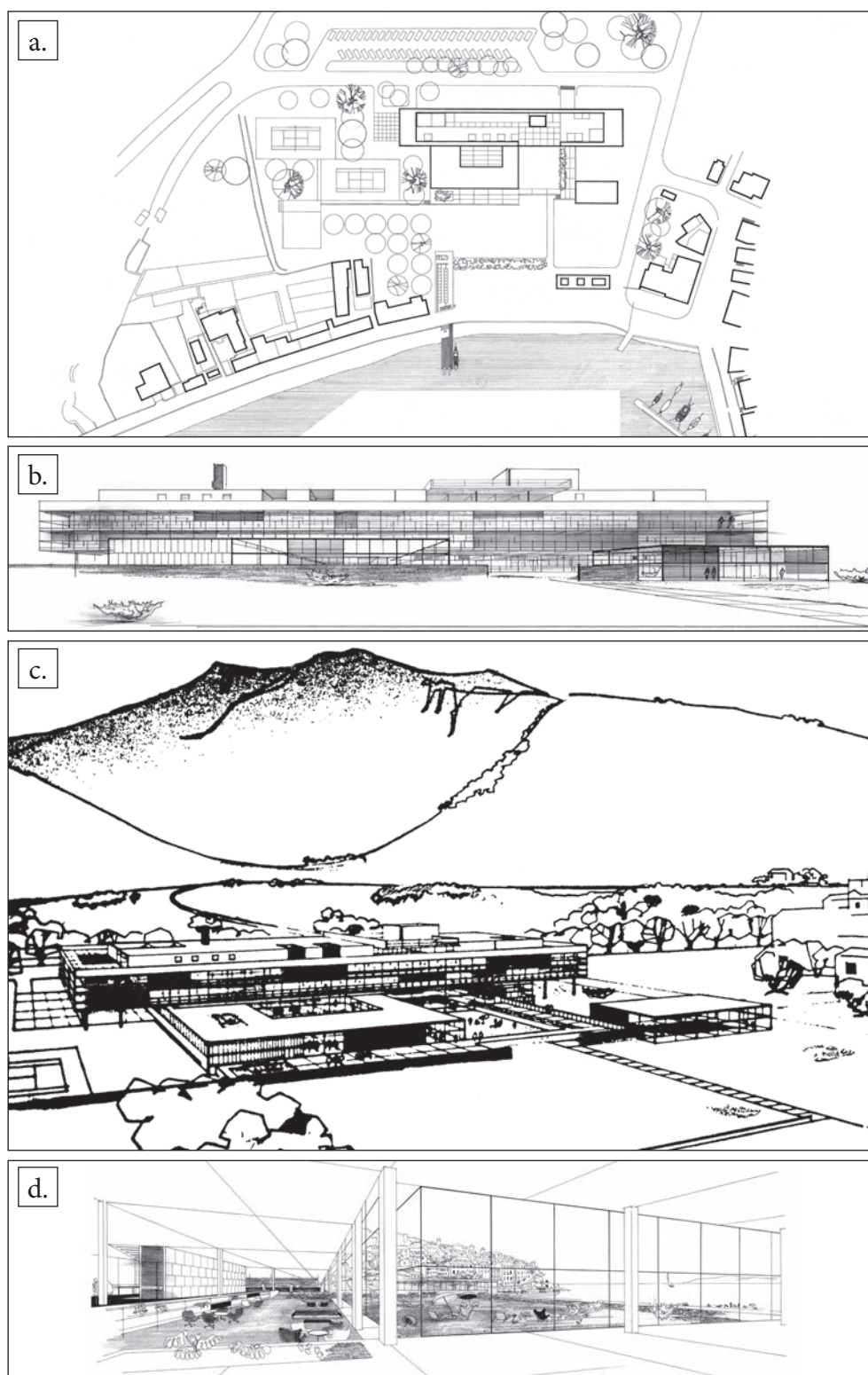
16 U retrospektivnom popisu svojih radova Dragomanović ovaj natječaj netočno datira u 1962. pa je ta godina ušla i u njegovu službenu biografiju u monografiji Arhitektonskog fakulteta (Obad Šćitaroci, 2000, 183).

17 Mimo rezultata ovog natječaja na kojem je tim Dragomanović-Nikšić osvojio 1. nagradu s očekivanom realizacijom (koja je tada izostala) deset je godina kasnije, 1970., po projektu Zdravka Bregovca na tome mjestu na današnjoj adresi Aleja slatina 2 izveden Hotel 'Marina' (Nikšić Olujić, 2015).

Slika 4: Lovran, hotel, natječajni projekt (1960.): a) situacija, b) pročelje prema moru, c) perspektiva sklopa, d) perspektiva interijera (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/9; HAZU-HMA Nikšić, RN/3/28).

Figure 4: Lovran, hotel, competition entry (1960): a) site plan, b) hotel facade facing the sea, c) perspective drawing of the complex, d) perspective drawing of the interior (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/9; HAZU-HMA Nikšić, RN/3/28).

Slika 5: Mošćenička Draga, hotel, natječajni projekt (1960.): a) situacija, b) pročelje prema moru, c) perspektiva sklopa, d) perspektiva interijera (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/10; HAZU-HMA Nikšić, RN/3/27).
Figure 5: Mošćenička Draga, hotel, competition entry (1960): a) site plan, b) hotel facade facing the sea, c) perspective drawing of the complex, d) perspective drawing of the interior (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/10; HAZU-HMA Nikšić, RN/3/27).

Glavna smještajna zgrada projektirana je u obliku izrazito elegantno proporcionirane izdužene lamele iako je u propozicijama natječaja tražena razvedena paviljonska morfologija. Izgrađena površina sklopa razvijena je na 10.472 m² s kapacitetom od 120 soba i 124 ležaja, a više od polovice površine hotela otpada na smještajni dio. Sobe su organizirane gotovo identično kao kod hotela u Lovranu, smještene po dvije unutar konstruktivnog rastera s konzolno nadodanim lođama dubine 2 m. Smještajne etaže organizirane su konvencionalno, sa središnjim podužnim hodnikom i obostranim potezima soba, no uvučeni treći kat na krovnoj terasi doima se kao slikoviti *penthouse* s puno rahlijim rasporedom apartmanskih jedinica različitih tipova i dimenzija te s dodatnim društvenim sadržajima oko velike terase. Ispred istočne fasade hotela okrenute k moru projektirane su dva niska istaknuta aneksa – jedan restoranski s atrijem, a drugi s bazenom i pratećim prostorijama u podrumskoj etaži povezan s glavnim korpusom hotela. I ovdje se pojavljuje skeletna nosiva konstrukcija od armiranobetonskih stupova na ortogonalnom rasteru (7 x 7 m) s križno-armiranim *hennebique* stropovima. Pregradne stijene su predviđene kao montažni *monier* paneli zvučno izolirani plutenim pločama. Pročelja su komponirana od brojnih pravokutnih i kvadratnih elemenata u dinamičnome geometrijskom pomaku i raznolikim tonovima, što je svojevrsni *hommage* likovnosti *De Stijla* koji je posredovanjem nizozemskih primjera toga vremena uvelike utjecao i na Nikšića, i na Dragomanovića. Iako je riječ o impozantnoj fronti zgrade, takvim likovnim tretmanom izbjegnuta je monotonija i dojam predimenzioniranosti volumena, što potvrđuje i ocjena žirija koji navodi da: „...objekt daje utisak lakoće i prozračnosti usprkos velike izduženosti (preko 100 m)“ (HAZU-HMA Bregovac, ZB/5/38/1-1).

I hotel u Mošćeničkoj Dragi dio je serije pozivnih natječaja provedenih gotovo istovremeno za Lovran, Opatiju i Medveju, tako da su i ovdje u Mošćeničkoj Dragi žiri vodili prof. Vladimir Turina i prof. Drago Ibler (koji nije prisustvovao zbog bolesti). Sudjelovala su tri već uhodana projektna tima s lovranskog natječaja, s ponešto permutiranim koautorskim relacijama, uz isti fond obeštećenja od 271.000 din.: Zdravko Bregovac s Ninoslavom Kučanom, M. Pletenac s Vojom Karlavarišom i Radovan Nikšić s Aleksandrom Dragomanovićem, pri čemu je potonjima za prvonagrađeni rad pripalo i dodatnih 136.000 din. (HAZU-HMA Ibler, DI/Raspisi). Iako su na natječaju osvojili 1. nagradu ni ovaj iznimni projekt nije nikada realiziran, ali je u struci u novije doba visoko valoriziran i tek recentno djelomično publiciran (Odak, 1986, 60; Premerl, 1987; Redakcija, 1987; 1995; Jurić, 1988; Premerl, 1993; Redakcija, 1995; Obad Šćitaroci, 2000, 183; Kisić, 2005, 16, 65, 106, 126; Nikšić Olujić, 2015, 121; Čavlović & Uchytel, 2022, 604).

• Mošćenička Draga i Medveja: Turistička naselja.

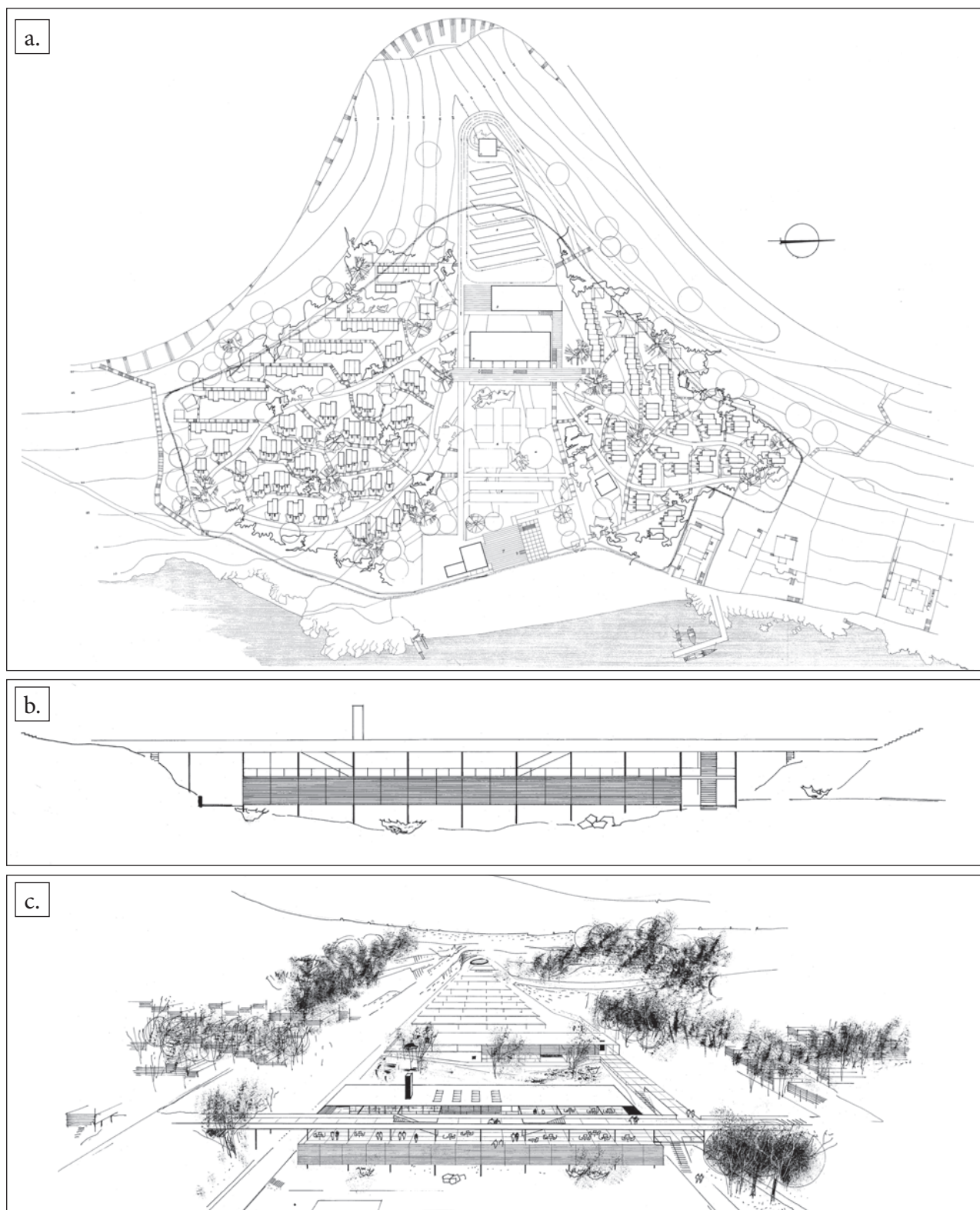
– Osim pojedinačnih hotela u istom ciklusu natječaja s početka 60-ih godina Dragomanović se pokazao i kao vješti urbanist-pejsažni planer kada na zahtjevnim lokacijama u prirodnom okružju uz samu morsku obalu, i to na vrlo teškome kosom terenu, projektira cijele turističke zone složenog programa.

Tako s Radovanom Nikšićem i Borisom Krstulovićem sudjeluje na internom natječaju za turistička naselja u Mošćeničkoj Dragi i obližnjoj Medveji (1960./61.) gdje osvajaju 2. plasman (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/11/1-12; HAZU-HMA Nikšić, RN/3/31/1-1; MKM-MKT RN, 374; MKM-MKT AD, 426; AAŽ Dragomanović, Radovi; AF-APD Dragomanović, doss. 29; GF-APD Krstulović, doss.; GF-APD Nikšić, doss.; AAŽ Krstulović, Monografija; AINO). Iako je natječaj proveden kao jedinstveni zadatak s gotovo istim funkcionalnim elementima za dvije različite lokacije u susjednim mjestima (međusobno su udaljene 4 km), zbog karaktera prostora Dragomanović je osmislio posve drugačije kompozicijske i morfološke koncepte ovih dvaju *resorta*. U Mošćeničkoj Dragi naselje je pozicionirano na južnom dijelu mjesta u dubokoj strmoj uvali ponad plaže Sv. Ivana (Slika 6).

U Medveji turističko je naselje smješteno na uskoj izduženoj padini također južno od mjesta i proteže se u dužini od oko 500 m ispod glavne ceste Rijeka-Pula, do plaže Cesara.

Do oba se turistička naselja, prema rješenju, pristupa neposredno odvojcima s glavne ceste, pri čemu je na ulazima u zone postavljena servisna pumpa sa zajedničkim parkiralištem unutar svakog sklopa, recepcija, objekt za smještaj osoblja i glavna zgrada s društvenim sadržajima. Najveći dio obuhvata naselja namijenjen je za smještajne turističke objekte koji se u kaskadnom slogu prilagođenom slojnicama terena razvijaju niz padinu do morske obale i uređene plaže (u oba naselja opremljene snack-barom, kabinama i servisnim prostorima). Komunikacije u naselju su isključivo pješačke, s mrežom staza, rampi i stubišta.

Najzanimljiviji dio rješenja su vrlo inovativno osmišljene smještajne jedinice – svojevrsni bungalovi – složene u slikovitim nizovima posmaknutih pročelja, zatim u disperziranim manjim 'klasterima' ili u pojedinačnim točkastim objektima u prirodnom zelenilu. Smještajne jedinice su zapravo unificirani 'boxovi' jednostavne arhitekture (poput današnjih kontejnera) koji se mogu slobodno slagati u različite strukturne grupe jer otvore imaju samo na jednom užem pročelju. Ti smještajni moduli tehnološki su prilagođeni jednostavnoj i jeftinoj prefabriciranoj izvedbi od drvenoga skeleta obloženog drvenim panelima te se gotovi i opremljeni dopremaju na lokaciju i *in situ* se samo polažu na teren. Osim racionalnosti i brzine realizacije ovakav koncept omogućuje potpunu reverzibilnost izgradnje, po potrebi drugačiji razmještaj ili pak uklanjanje cijelog naselja bez tragova u prirodnom habitusu! Sve su smještajne jedinice riješene

Slika 6: Mošćenička Draga, turističko naselje, natječajni projekt (1960./61.): a) situacija, b) pročelje društvene građevine, c) perspektiva središnje zone (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/11; HAZU-HMA Nikšić, RN/3/31).
Figure 6: Mošćenička Draga, tourist resort, competition entry (1960/61): a) site plan, b) facades of the social building, c) perspective drawing of the central area (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/11; HAZU-HMA Nikšić, RN/3/31).

Slika 7: Medveja, turističko naselje, natječajni projekt (1960./61.): a) situacija, b) perspektivna skica smještanih jedinica (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/11; HAZU-HMA Nikšić, RN/3/31).

Figure 7: Medveja, tourist resort, competition entry (1960./61.): a) site plan, b) perspective sketch of the accommodation units (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/11; HAZU-HMA Nikšić, RN/3/31).

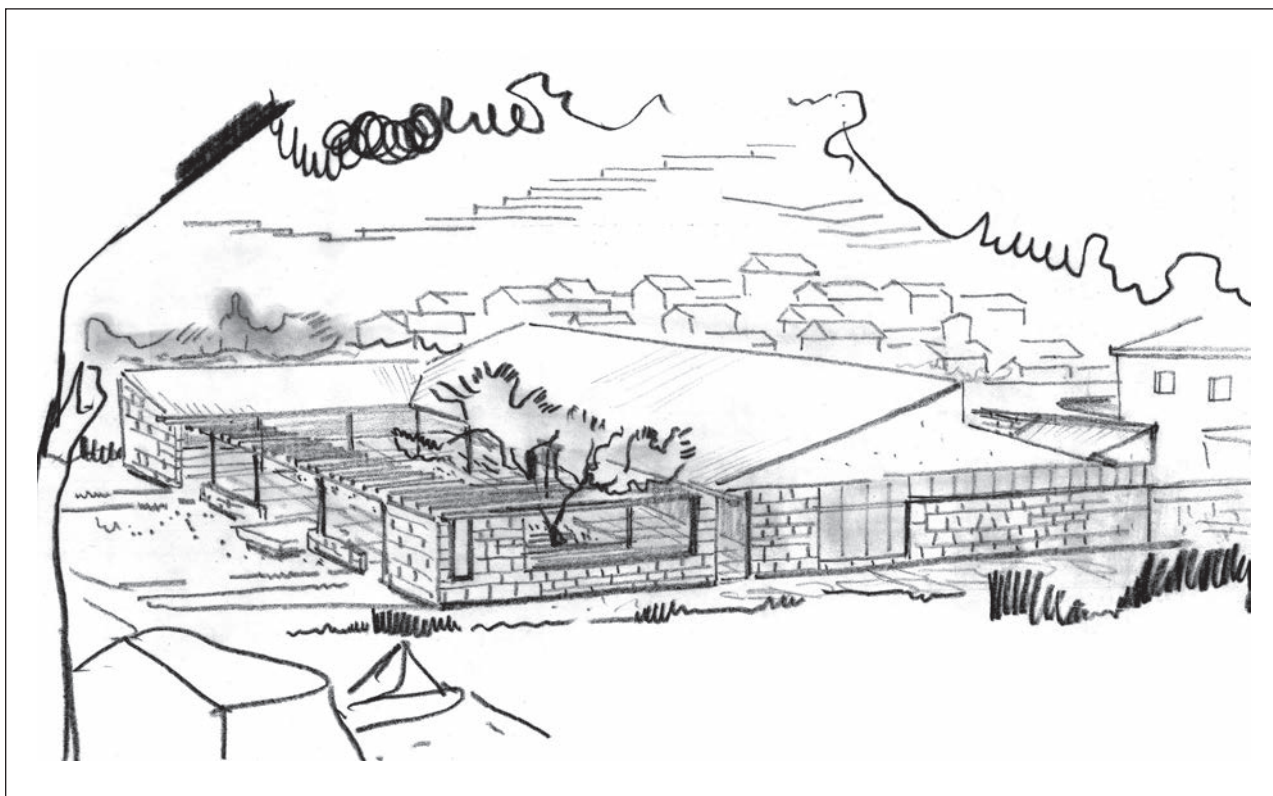
tipski, modularno na mreži od 80 cm, sa širinom od 270 cm. Međutim, različitih su dubina (4 do 8 m), ovisno o broju ležajeva i veličini sanitarnog prostora, pri čemu je u oba naselja najveći udio dvokrevetnih jedinica, dok je jednokrevetnih i trokrevetnih znatno manje. Nažalost, niti jedno od ovih turističkih naselja nije izvedeno, a projektirane lokacije i danas su prazne, u međuvremenu dosta gusto pošumljene (Slika 7).

Na spomenuti interni natječaj za ova naselja bili su pozvani arhitekti Zdravko Bregovac, Radovan Nikšić, Aleksandar Dragomanović, Zdenko Sila, Josip Uhlik, Žarko Vincek i Andrija Čičin-Šain. U žiriju su od značajnijih arhitekata, kao i za hotele iz prethodnoga godišta, bili sveučilišni profesori Drago Ibler, Vladimir Turina i od urbanista Dragan Boltar, a odlučili su ne dodijeliti prvu nagradu, već su napravili poredak plasmana 'prema zbiru najprihvatljivijih ocjena' te su novčani fond raspodijelili na prva tri najbolja rada (HAZU-HMA Ibler, DI/Raspisi). Prvi plasman (250.000 din.) s izradom predprojekta dodijeljen je Bregovcu, a Nikšić i Dragomanović su zauzeli drugi otkup (150.000 din.). Inače, u retrospektivnom popisu svojih radova

Dragomanović ovaj projekt netočno datira u 1963. (Obad Šćitaroci, 2000, 183), no u monografijama ostalih sudionika natječaja – Bregovca (Nikšić Olujić, 2015, 14, 121), Krstulovića (AAŽ Krstulović, Monografija, 18) i Nikšića (Kisić, 2005, 16, 107, 126) – godina je točno navedena (1960./61.).

• **Opatija: Hotel 'Ambasador'.** – Nakon aktivne 1960. Dragomanović sljedeće godine u koautorstvu s Ninoslavom Kučanom (Dubrović, 2006, 94, 162) radi natječajno rješenje za Hotel 'Ambasador' u Opatiji (1961.) na lokaciji uz samu morsk obalu i šetalište Lungomare. Ondje je upravo prema rješenju s ovog natječaja kasnije izgrađen prvonagrađeni rad Zdravka Bregovca¹⁸ (1966.) (HAZU-HMA Bregovac, ZB/5/41/1-140), u to doba prvi moderni hotel 'A/lux' kategorije na području Istre i Kvarnera, ali i cijele onodobne Jugoslavije! (Nikšić Olujić, 2015, 14, 25, 121–122, 133). Nacrti ni detaljniji opisi Dragomanovićevoga natječajnog projekta nisu sačuvani, no iz njegovog popisa radova poznato je da je rad osvojio 2. nagradu (AF-APD Dragomanović, doss. 29; AAŽ Dragomanović, Radovi; Jurić, 1988; Obad Šćitaroci, 2000, 183).

¹⁸ To je parcela na adresi Feliksa Perišića 5, Opatija, K.O. Volosko, K.Č. 945/1.

Slika 8: Jelsa, restoran, projekt (o. 1960.): perspektivna skica (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/35/1-1).

Figure 8: Jelsa, restaurant, project (c. 1960): perspective sketch (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/35/1-1).

• **Jelsa: Restoran.** – Osim hotelskih sklopova impozantnog mjerila Dragomanović je projektirao i manje objekte ugostiteljske namjene poput restorana u Jelsi na Hvaru (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/35/1-1; MKM-MKT AD, 440) za koji nije poznata ni točna datacija (oko 1960.), niti lokacija u samome mjestu. Riječ je o atrijskome ugostiteljskom objektu ambijentalne arhitektonike, prizemnih elevacija s blagim jednostrešnim krovovima, pri čemu dvorišni patio s velikim stablom okružuju natkriveni trijemovi s drvenim stupovima. Glavni ulaz za goste predviđen je iz južne ulice, također i kroz vrt sa zapadne strane parcele, dok je gospodarski pristup s istoka. Objekt je izvana obložen velikoformatnim kamenom s osjećajem za lokalnu tradiciju, iako će takav pristup arhitekturi Dragomanović razvijati tek od 1970-ih kada u svoje projekte naglašenije uključuje regionalne materijale i domicilne elemente arhitekture. Od jelšanskog restorana sačuvan je samo jedan nacrt sa situacijom i perspektivnim prikazom pa se o ovome projektu više ne može zaključiti.

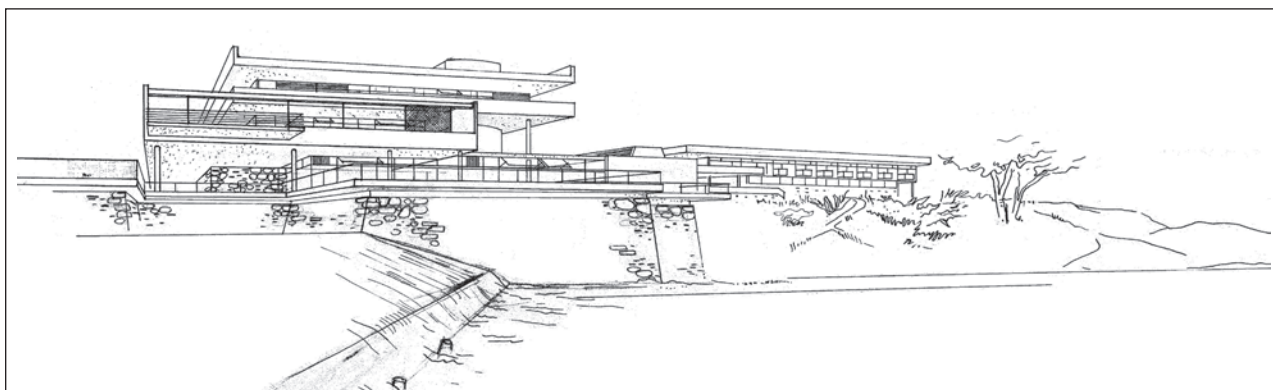
Djelo nije publicirano, niti se u literaturi navodi (Slika 8). Moguće je da je riječ o idejnoj varijanti na zajedničkom projektu s Berislavom Radimirom koji je, prema popisu njegovih radova, doista realizirao jedan restoran u Jelsi (oko 1960.).¹⁹

Komplementarni ekskursi na drugim prostorima

• **Zagrebački primjeri.** – Iako je dio Dragomanovićeva turističko-ugostiteljskog opusa lociran izvan zemljopisnog okvira ovog članka, zbog cjelovitog uvida u ovu tipološku skupinu njegovih zgrada valja sažeto spomenuti i autorove nešto kasnije zagrebačke projekte nastale tijekom 1960-ih.

Prvi takav primjer je *Restoran društvene prehrane* u sklopu programa *Opskrbnog centra u Folnegovićevom naselju* (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/16/1-5; HAZU-HMA Nikšić, RN/3/40/1-5; MKM-MKT RN, 376; MKM-MKT AD, 443), pozicioniran u središtu kompleksa uz atrijski trg (tema foruma). Projekt je nastao u koautorstvu s Radovanom Nikšićem i Edom

¹⁹ Prof. Berislav Radimir, česti suradnik Aleksandra Dragomanovića, u popisu svojih radova navodi restoran u Jelsi kao izvedeni projekt (AF-APD Radimir, doss. 110), no prema arhitekturi izgleda da se radi o potpuno drugoj građevini pa nije jasno jesu li ova dva projekta na neki način povezana.

Slika 9: Karlovac, fiskulturni park s turističko-sportskim hotelom, natječajni projekt (1953.): perspektiva, pogled s rijeke (HAZU-HMA Nikšić, RN/3/13; HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/1).

Figure 9: Karlovac, gymnasium park with tourist and sports hotel, competition entry (1953): perspective drawing, hotel as seen from the river (HAZU-HMA Nikšić, RN/3/13; HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/1).

Šmidihenom (1963.),²⁰ no Centar u konačnici nije realiziran (Kisić, 2005, 110, 127; Žunić & Karač, 2015, 284, 289).

Kao dio širega urbanističko-arhitektonskog programa *Opskrbnog centra u stambenom naselju Trnskom* u Novom Zagrebu Dragomanović, također s Nikšićem i Šmidihenom, projektira *Restoran Trnsko* (1966./67.) koji je trebao biti smješten istočno od znamenite robne kuće 'NaMa' (Žunić, 2012) uz pasaž, ali nije nikada izveden²¹ (HAZU-HMA Nikšić, RN/3/44/1-21; MKM-MKT RN, 387; AF-AKAK Šmidihen; GF-APD Nikšić; AOŠ; AINO). Osmišljen je u dvije varijante različitih veličina i restoranskih programa (površine oko 1200 m²) u poluetažnim nivelacijama, s čeličnom skeletnom konstrukcijom (na rasteru 6 x 6 m). Oblikovan je kao jednostavan čisti volumen u skladu s cijelim sklopom *Centra* kojim dominira bijela 'lebdeća' arhitektura minimalističke likovnosti. Objekt restorana predstavlja vrlo uspješno rješenje s tehnološki besprijekornim tlocrtima i zanimljivo artikuliranim presjecima, a u kontekstu teme ovoga članka valja istaknuti izraziti nizozemski utjecaj trgovačkog centra *Lijnbaan* u Rotterdamu koji je autorima i poslužio kao neposredni model za cijeli sklop u Trnskom (Sekulić-Gvozdanović, 1992, 73–74, 77–78; Kisić, 2005, 111, 127; Strukić, 2010, 45; Žunić, 2012, 126).

Valja spomenuti i dvojbeni projekt *Hotela 'Sljeme'* u Zagrebu (1966.) od kojega u Dragomanovićevoj ostavštini nacrti ni opisi nisu sačuvani, iako ga autor navodi u svom popisu radova te ističe da je nastao u suradnji s Borisom Krstulovićem (AF-APD Dragomanović, doss. 29; AAŽ Dragomanović, Radovi).²² S druge strane, Krstulović kao svoj jedini sljemenski projekt bilježi hotel-planinarski dom (!) na Kulmerovoj livadi (uz dataciju 1963.), pri čemu Dragomanovića ne spominje (AAŽ Krstulović, Monografija) pa nije jasno je li riječ o istom projektu neusklađenih datacija i autorskih relacija ili o posve drugom djelu.

• **Variis.** – Valja još spomenuti i nekoliko također nerealiziranih Dragomanovićevih projekata koji u svom programu imaju neke elemente specifičnih funkcija 'hotela' iako to iz njihova naziva nije razvidno.

Najraniji takav projekt je natječajno rješenje za *Studentski dom (oporavilište) na Mežakli* u Sloveniji, nedaleko Bleda (1948.), od kojega nacrti nisu sačuvani. Riječ je o autorovu studentskom sudjelovanju, a iz raspisa je vidljivo da je to bio objekt sažetog programa s desetak smještajnih jedinica²³ (AAŽ Dragomanović, Radovi; AF-APD Dragomanović, doss. 29).

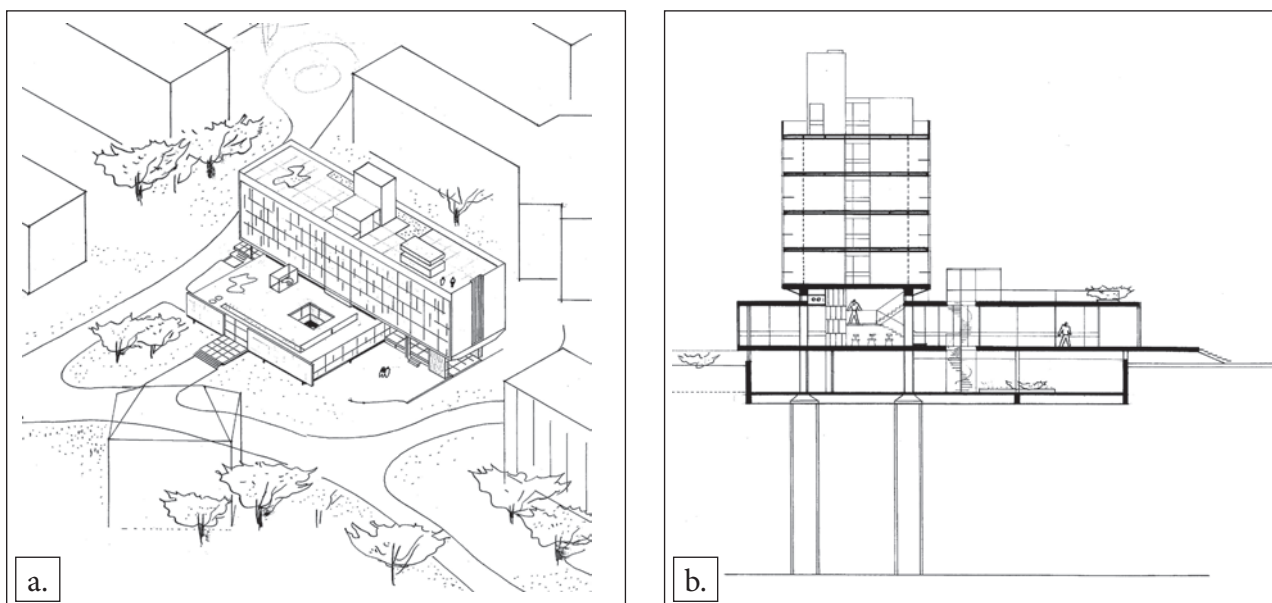
Zanimljivo je da se u natječajnom projektu za *Fiskulturni park u Karlovcu* (1953.) unutar pejzažnoga

20 Datacija na nacrtima nije navedena, donekle je nesigurna jer u različitim dokumentima Dragomanović kao godinu navodi 1963., ali i 1965. (AAŽ Dragomanović, Radovi), Šmidihen navodi 1964. i 1965. (AF-APD Šmidihen, doss.), no kao *terminus ante quem* ipak valja uzeti 1963., budući da te godine u dokumentaciji asistentskog reizbora Dragomanović ovaj projekt već navodi među svojim radovima (AF-APD Dragomanović, doss. 29). Moguće je da je naknadno slijedila daljnja razrada projekta pa bi i kasnije navedene godine imale smisla, no o tome nema podataka.

21 U svome životnom intervjuu Edo Šmidihen navodi da je realizacija tog objekta izostala: „...jer za restoran nije bilo uopće interesa“ (Margaretić Urlić, 2010, 74).

22 U Dragomanovićevoj dokumentaciji za asistentski reizbor iz lipnja 1966. taj se projekt još ne spominje (što je, dakle, *terminus post quem*!), već se navodi tek znatno kasnije u njegovoj aplikaciji za višeg predavača 1971. (AF-APD Dragomanović, doss. 29).

23 Natječaj je organizirao Savez studenata, na njega je pristiglo 26 radova, a zanimljivo je da su svim studentima ti projekti (iako su rađeni izvan nastave) priznati kao semestralni programi na katedri Arhitektonskog projektiranja kod prof. Zdenka Strižića. Dragomanovićev plan sman na tom natječaju nije poznat, a realiziran je prvonagrađeni projekt zagrebačke studentice Ade Feliće (Anonim., 1948; Felić, 1948).

Slika 10: Pariz, Jugoslavenski studentski paviljon u Sveučilišnom gradu, natječajni projekt (1956./57.): a) aksonometrija sklopa, b) poprečni presjek (AMD).

Figure 10: Paris, Yugoslavian student pavilion in Cité Universitaire, competition entry (1956/57): a) axonometric drawing of the complex, b) cross section (AMD).

kompleksa kao zasebni objekt javlja i *Turističko-sportski hotel* (HAZU-HMA Dragomanović, AD/9/1/1-9; HAZU-HMA Nikšić, RN/3/13/1-7; MKM-MKT RN, 362; MKM-MKT AD, 422) kapaciteta 100 kreveta smješten uz rijeku, koji je kao troetažni volumen bio najviša zgrada u obuhvatu. Ovo rješenje Dragomanović radi s Radovanom Nikšićem i Zdravkom Bregovcem, za što osvajaju 2. nagradu u iznosu od 180.000 dinara (Anonim., 1953b; Anonim., 1954; Fulla, 1954; Hitl, 1954; Stošić, 1954; Jurić, 1988; Sekulić-Gvozdanović, 1992, 95; Obad Šćitaroci, 2000, 183; Kisić, 2005, 57, 102, 124; Nikšić Olujić, 2015, 1) (Slika 9).

Internacionalni autorov iskorak obilježio je natječajni projekt za *Jugoslavenski studentski paviljon u Sveučilišnom gradu u Parizu* (1956./57.) (AAŽ Dragomanović, Radovi; AF-APD Dragomanović, doss. 29; AMD) koji je po konceptu blizak hotelu *broad-foot* morfologije s visokim smještajnim blokom kapaciteta 96 soba te kuhinjom, blagovaonicom i nizom drugih sadržaja u nižem horizontalnom dijelu. Zanimljivo je da je konceptijski i kompozicijski vrlo sličan rad na ovome natječaju predao i Neven Šegvić, Dragomanoviću pretpostavljeni nastavnik na Arhitektonskom fakultetu, što otvara pitanja mogućih koautorskih relacija, barem u prvoj

fazi razrade (Uchytíl & Štulhofer, 2007b, 136–137). Među 73 pristigla rada Dragomanović je osvojio 3. plasman²⁴ (Paladino, 2015, 263) te, unatoč izostanku realizacije, zapaženo mjesto u kasnijoj stručnoj literaturi (Odak, 1986, 55; 2006, 129, 229; Jurić, 1988; Juras, 1996; Uchytíl et al., 2009, 79–80; Čavlović & Uchytíl, 2022, 598) (Slika 10).

Vrlo sličan program Aleksandar Dragomanović u koautorstvu s Berislavom Radimirom razvija i u projektu *Internata Industrijske škole u Zenici* (AAŽ Dragomanović, Radovi; AMD) gdje uz preklapanje s odgojno-obrazovnom funkcijom zgrade ipak dominira smještajni i restoranski dio sklopa (1957.).²⁵ Projekt nije publiciran, zabilježen je u biografskoj dokumentaciji oba autora (AF-APD Dragomanović, doss. 29; AF-APD Radimir, doss. 110), a u literaturi je naveden kratko tek kao faktografska bilješka (Anonim., 1968; Pavlović, 1968).

I u nizu drugih sklopova različitih tipologija Dragomanović je predvidio specifične ugostiteljske sadržaje (menze, slastičarnice, caffè barove, restorane), poput uslužnog bloka u studiji *Veslačkog kluba u Zagrebu* (1952.) (AAŽ Dragomanović, Radovi; Jurić, 1988), brojnih poslovno-uredskih zgrada kao što su palača SDK u Zagrebu, 'Banatska

²⁴ Kao republički predstavnici u jugoslavenskom su žiriju sudjelovali: prof. Oliver Minić (Srbija), prof. Vladimir Turina (Hrvatska) i arh. N. Bežak (Slovenija). Prvu nagradu je osvojio Ivan Vitić, a pod nomenklaturom 3. plasmana žiri je umjesto nagrade odlučio dodijeliti 6 jednakovrijednih otkupa, među kojima je bio i Dragomanovićev rad (Anonim., 1957).

²⁵ Sačuvane su dvije varijante rješenja: jedna s razvedenim niskim paviljonima oko dvorišta i sportskih terena i druga kompaktna s dominantnom visokom lamelom etažnosti P+4.

banka' u Zrenjaninu, 'Riječka banka' u Rijeci, neboder 'Vagonogradnje' u Beogradu (Žunić, 2017a), Paviljon za usluge na Glavnom kolodvoru u Zagrebu (Žunić, 2021), zatim atraktivnih restorana u robnim kućama poput onoga panoramskog na krovnoj terasi varaždinske 'VaMe', vinkovačke 'NaMe' i dr. (Žunić & Karač, 2015) te internih menzi u gotovo svim odgojno-obrazovnim ustanovama – dječjim vrtićima, školama i fakultetima – koje je tijekom karijere projektirao (Žunić, 2020). Ta skupina projekata hibridnih tipologija zahtijevati će, međutim, posebno istraživanje jer unatoč funkcionalnoj srodnosti u dijelu programa sve te primjere ovom prigodom nije moguće razmatrati u Dragomanovićevu 'jadranskom opusu' hotelske arhitekture.

RASPRAVA

Promatrajaći izložene rezultate istraživanja u širem kontekstu povijesne pripadnosti i vremena nastanka pojedinih projekata, njihova položaja u okvirima ukupnoga Dragomanovićevoga autorskog opusa, zatim važnosti i utjecaja tih djela na razvoj tipologije hotelsko-turističkih zgrada u Hrvatskoj, te osobito na refleksije internacionalne scene prepoznate u likovnosti analiziranih djela, moguće je izlučiti ključne arhitektonske odlike i zajedničke poveznice koje ovu skupinu projekata čine jedinstvenom unutar autorova kreativnog djelovanja.

Kontekst vremena: društvene i strukovne mijene 1960-ih

Opus Aleksandra Dragomanovića na prijelazu desetljeća (1950./1960.), u razdoblju kada najviše projektira i kada se okreće novim turističkim tipologijama valja promotriti u širem kontekstu koji je nakon Drugoga svjetskog rata poprimio drugačije političko-kulturne okvire u novoj, federativnoj tvorevini. Prijelazom u 1960-e Jugoslavija s političkim sustavom 'između Zapada i Istoka' (koji će 1961. rezultirati utemeljiteljskom ulogom u Pokretu nesvrstanih) naizgled ostavlja dojam uspješne i važne države. Ambicioznom privrednom reformom 1964./65. i zaokretom prema tržišnoj ekonomiji napušta se klasična socijalistička planska privreda, što je donijelo više slobode u cijelom društvu i prilično pozitivne ekonomske rezultate.²⁶

U velikome gospodarskom zamahu od početka '60-ih ključno uporište modernizacije u Hrvatskoj je postao turizam (za razliku od drugih republika onodobne Jugoslavije koje su se oslanjale na industrijalizaciju). Ta je gospodarska grana donijela infrastrukturu u priobalju – Jadransku magistralu, nove luke i

aerodrome, lokalne komunalne sustave – i kapital je u kratkom periodu preobrazio cijeli potez gradova uz jadransku obalu. Kroz četiri i pol desetljeća, osobito intenzivno od 1960., sve do raspada Jugoslavije 1991., na hrvatskoj je obali izgrađeno gotovo tisuću hotelskih objekata, kao posljedica specifičnoga 'državnog kapitalizma' koji postaje ključni izvor nasušno potrebnoga deviznog priljeva (Zhi Fang, 1983; Mutnjaković, 2014). U takvom okružju traže se novi i atraktivni sadržaji za inozemne goste pa su arhitekti dobili neočekivano veliku kreativnu slobodu i poticaj za eksperimentalno 's autorskim potpisom' (Žunić & Vukić, 2015). Upravo šezdesete godine su fokus arhitektonskog djelovanja, uz Zagreb, premjestile i na Jadran pa se vrijedne i istaknute realizacije (ne nužno samo turističke) podižu i u drugim dijelovima zemlje (Štraus, 1991; Kulić et al., 2012).

U tom valu intenzivne izgradnje za potrebe turizma i ugostiteljstva kvalitetom i brojnošću dominiraju hotelske zgrade kao ekonomski zamašnjaci razvoja obalnih gradova, ali i kao novi vrijedan korpus hrvatske moderne arhitekture koji danas doživljava svoju pozitivnu, čak internacionalno priznatu valorizaciju (Stierli & Kulić, 2018). Tijekom 1960-ih kada se hotelskom arhitekturom intenzivno bavi i Aleksandar Dragomanović, na hrvatskom dijelu Jadrana posebno su se istaknuli projektanti prve generacije modernih hotela, poput Zdravka Bregovca, Nevena Šegvića, Ive Vitića, Bernarda Bernardija, Miroslava Begovića, Ive Bartolića, Andrije Čičin-Šaina, Branka Žnidareca, Julija De Luce, Igora Emilija, Lovre Perkovića, Ante Rožića, Matije Salaja, Žarka Vinceka, Borisa Magaša, Petra Kušana..., a od početka 1970-ih u domeni hotelske arhitekture djeluje i niz mlađih arhitekata, međutim oni više ne pripadaju kontekstu vremena u kojemu se Dragomanović bavio ovom tematikom.

Kontekst autorskog opusa: Dragomanovićeva arhitektura početkom 1960-ih

Aleksandar Dragomanović se tijekom karijere, uz već spomenute vrste zgrada koje su dominante u njegovu opusu, okušao kao kreativni projektant u gotovo svim arhitektonskim tipologijama, pri čemu se nekim funkcionalnim temama bavio tek u kraćim omeđenim periodima. Tako su hotelski i općenito turističko-ugostiteljski objekti pozicionirani samo u prvoj etapi njegova djelovanja, u studentskim godinama i u prvom desetljeću profesionalne prakse (glavnina u razdoblju 1948.-1961.) kada, uz ostalo, nastaju i svi 'jadranski projekti' koji su predmet elaboracije u ovom članku, dok je nakon toga do sredine '60-ih imao još samo nekoliko zagrebačkih ekskursa ove vrste.

²⁶ Podlogu za takvu promjenu ekonomskih paradigmi osigurala je uspješno provedena poslijeratna obnova koja se, međutim, kao direktivni gospodarski model našla u krizi i više se u postojećem obliku nije mogla održati. O dosegnutoj razini razvoja na pragu 1960-ih zorno govori sljedeći podatak: „Indeks rasta za FNRJ između 1947. i 1959. godine bio je 221%, a za Hrvatsku 206%. Činilo se da zemlja napreduje...” (Jakovina, 2012, 11).

U različitim je statusima – kao student, suradnik svojim profesorima te kao autor i koautor – radio na 17 projekata turističke tematike, od kojih 8 pripada 'jadranskoj skupini' što nam je ovom prigodom fokusna tema. U ukupnom broju dominiraju hoteli (9), zatim objekti hibridnih programa koji imaju i dio hotelsko-ugostiteljskih funkcija (3), restorani (3) i turistička naselja urbanističkog mjerila (2). Gotovo sve su to projekti naglašene kompetitivnosti pa ih je čak 12 nastalo u okviru natječaja, gdje su uglavnom nagrađeni ili otkupljeni. Dragomanović je osobito aktivan tijekom 1960./61. kada u nepune dvije godine radi čak pet pozivnih natječajnih projekata za opatijsku rivijeru i na svima osvaja neku od nagrada ili otkupa!²⁷ Nažalost niti jedan od tih projekata nije došao do stupnja realizacije.

Promatrajući ovu tipološku skupinu u cjelini, valja primijetiti da je dio projekata Dragomanović radio samostalno, no najviše ih je nastalo u koautorskoj suradnji s Radovanom Nikšićem, čak šest projekata (Sekulić-Gvozdanović, 1992), s Borisom Krstulovićem i Edom Šmidihenom radi na po dva projekta, a po jedan supotpisuje sa Srđom Čulićem, Zdravkom Bregovcem, Ninoslavom Kučanom i Berislavom Radimirom; u suradničkom statusu po jednom je sudjelovao na hotelskim projektima prof. Zdenka Stržića i prof. Alfreda Albinija (AAŽ Dragomanović, Radovi). S iznimkom Šmidihena i Bregovca svi navedeni koautori prisutni su i na užoj skupini njegovih 'jadranskih projekata' hotelsko-turističke arhitekture koju ćemo u nastavku detaljno razmatrati.

Dragomanovićevi projekti ove tipologije rađeni su uglavnom za jadransku zonu i to ponajviše u gradovima 'Liburnijske Istre' (Opatija, Lovran, Medveja te Mošćenička Draga u dva navrata) i Dalmacije (Zadar, Split, Jelsa na Hvaru); u Zagrebu su locirana tek tri kasnija projekta (Folnegovićevo, Trnsko, Sljeme), a još šest projekata se veže uz kontinentalne i inozemne lokalitete (Mežaklja u Sloveniji, Plitvička jezera u dva navrata, Karlovac, Zenica, Pariz).

Zanimljivo je da tijekom 1960./61. kada Dragomanović sudjeluje na čak 5 sukcesivno provedenih natječaja na opatijskoj rivijeri, istovremeno radi još 6 zahtjevnih natječaja drugih tipologija (u dvije godine čak 11 kompeticija!), među kojima su i neki od njegovih najvažnijih nerealiziranih projekata paradigmatičke važnosti prepoznati kao istaknuti reperi autorova najintenzivnijega stvaralačkog razdoblja. Tako je tada osmislio Kemijski institut Prirodoslovno-matematskog fakulteta u Skopju (1960.). U koautorstvu s Ninoslavom

Kučanom, nastavlja *miesovska* istraživanja na natječaju za Paviljon usluga na Glavnom kolodvoru u Zagrebu (također 1960.), a s istim arhitektom te godine (1960.) sudjeluje i na tri natječaja stambene namjene – za stambeni toranj u Rijeci, tipske objekte četverokatne stambene izgradnje i tipske stambene tornjeve.²⁸

U kontekstu autorova opusa važno je i Dragomanovićevo sudjelovanje na dva u Hrvatskoj toga vremena najznačajnija arhitektonska natječaja državne važnosti. Prvi je bio za zgradu CK Saveza komunista Hrvatske na zagrebačkom Prisavlju koju Dragomanović projektira s Radovanom Nikšićem i Edom Šmidihenom, gdje osvajaju 3. nagradu (1961.).²⁹ Također, na lokaciji u neposrednoj blizini Dragomanović s istim arhitektima radi veliki natječaj za Dom Radio-televizije Zagreb (1962.) koji u njegovu opusu zauzima posebno mjesto zbog činjenice da je s timom na natječaju osvojio 1. plasman i potencijalnu daljnju izvedbu (Kolacio, 1962), pri čemu se razrada projektnih inačica protegnula na narednih osam godina i unatoč svim naporima da se projekt prilagodi novoj tehnologiji i željama investitora, realizacija mu nije povjerena, već je kasnije izveden importirani generički projekt.

Tako se prijelaz iz 1950-ih u 1960-e, kada Dragomanović intenzivno radi na nizu projekata hotelsko-turističke arhitekture, pokazuje kao najplodnije i možda najzanimljivije razdoblje u njegovu cjelokupnom opusu.

Kontekst tipologije: odlike Dragomanovićeve hotelsko-turističke arhitekture

Sagledaju li se Dragomanovićevi turističko-ugostiteljski projekti sintezno, mogu se iščitati prepoznatljivi uzorci i zajednički nazivnici na nekoliko arhitektonskih razina.

Prema urbanističkom položaju svi su prethodno opisani objekti samostojeći i uglavnom su zasebne građevine ili sklopovi, osim restorana 'Trnsko' i 'Folnegovićevo' koji su uklopljeni u opskrbe centre te turističkih naselja u Mošćeničkoj Dragi i Medveji što su pak veće urbanističke zone s paviljonima i klasterima izgradnje povezanim u cjelinu.

Tlocrtno-morfološki Dragomanovićevi turističko-ugostiteljski objekti su geometričnog, uglavnom kvadratnog ili 'lamelnog' tlocrta. Takvoj dispoziciji imanentan je i modularni konstruktivni sistem koji je kod ove grupe projekata redovito armiranbetonski skelet na rasteru 6 x 6 m (Trnsko) i 7 x 7 m (Lovran i

27 Tada osvaja jednu 1. nagradu (Mošćenička Draga), jednu 2. nagradu (Opatija) i tri otkupa (Lovran, Mošćenička Draga i Medveja).

28 Suradnju s arh. Ninoslavom Kučanom Dragomanović je započeo 1958. na projektu paviljona 'Porodica i domaćinstvo' za zagrebački Velesajam (kasnije premještenom u Prašku ul.), zatim suradnju intenzivno razvijaju tijekom 1960. na navedena četiri natječaja, i zaključuju 1961. na natječaju za opatijski Hotel 'Ambasador' (Dubrović, 2006).

29 Temeljem toga natječaja realiziran je prvoplasirani projekt Ivana Vitića – zgrada koja je danas poznata kao 'Kockica' – no natječaj je polučio i niz inovativnih, estetiziranih rješenja brojnih drugih autora pa je nagrada Dragomanovićevu timu u tako velikoj konkurenciji važno kompetitivno postignuće (Marić-Vitić, 1961).

Mošćenička Draga), što je kod hotelskih soba rezultiralo maksimalnom iskoristivošću i uklapanjem u propisane norme. Turistička naselja blizu Opatije imaju pak vlastiti sistem prefabriciranih tipskih smještajnih jedinica od drvenih panela što omogućava njihove različite dimenzije unutar iste modulacijske mreže.

Projekti ove tipološke skupine se oblikovno-kompozicijski prepoznaju kao autorovi radovi s naglašenim nizozemskim utjecajem, posebno kod istarskih hotela i restorana 'Trnsko', što je vidljivo ne samo u likovnosti pročelja, već i u tlocrtnoj kompoziciji. Tek restoran u Jelsi prati lokalni tip izgradnje i sadrži regionalne motive podržane odabirom tradicijskih materijala i oblika.

Kontekst međunarodnih utjecaja: refleksije nizozemske arhitektonske škole

Unatoč tome što je zagrebački studij arhitekture međuratnoga razdoblja bio pod snažnim konstitutivnim utjecajem bečke Politehnike i Akademije te švicarske škole ETH na postulatima kojih je u Zagrebu i ustrojen prvi edukacijski program (Obad Šćitaroci, 2000, 21–22), poslijeratno doba tijekom kojeg Aleksandar Dragomanović počinje nastavnički djelovati na Fakultetu pokazuje novo preusmjerenje škole prema naglašenome nizozemskom likovnom izričaju već od sredine 1950-ih, i osobito tijekom 1960-ih godina. To će se snažno manifestirati i u Dragomanovićevu stvaralačkom prosedeu, po prvi puta upravo na skupini turističko-ugostiteljskih projekata.

Njegova dva najčešća koautora u timu – Radovan Nikšić i Edo Šmidih – specijalizanti su s vrsnim edukacijama i praksom stečenom upravo u Nizozemskoj, a slične je poveznice gradio i sam Dragomanović povremenim studijskim boravcima u Nizozemskoj 1959. i 1961. (AF-APD Dragomanović, doss. 29; AAŽ Dragomanović, Radovi) te putovanjima s apsolvencijama u Rotterdam i drugdje u Holandiji (Dragomanović et al., 1964). Prvi doticaj s Nizozemskom od članova je Dragomanovićeva tima ostvario Radovan Nikšić tijekom šestomjesečnoga usavršavanja u birou Johanna Hendrika Van den Broeka i Jacoba Berenda Bakeme u Rotterdamu (1956.), gdje je upoznao Ouda, Rietvelda i druga ključna imena nizozemskoga arhitektonskog miljea. Usto, sudjelovao je na posljednjem kongresu CIAM-a u Otterlou (1959.), gdje je izlagao o vlastitom projektu zagrebačkoga Radničkoga narodnog sveučilišta koje je tada bilo još u izgradnji, a smatra se ključnim primjerom holandskoga utjecaja u našoj modernoj arhitekturi (Kisić, 2005, 14). Ondje uz Bakemu susreće i Alda van Eyecka, jednog od članova grupe *Team X* i ključnog protagonista nizozemskog strukturalizma³⁰ koji je i organizirao skup. Važno

je ukazati na koncepcijski utjecaj rotterdamskoga trgovačkog centra – pješačke ulice *Lijnbaan* projektanata Van der Broeka & Bakeme, iz 1953. na sličnu realizaciju tima Dragomanović-Nikšić-Šmidih u zagrebačkom naselju Trnsko. Valja spomenuti i činjenicu da je u osobnoj arhivi R. Nikšića sačuvana opsežna prijepiska s Bakemom (HAZU-HMA Nikšić, RN/3/79/varia), gdje su međusobno tijekom niza godina izmjenjivali ideje, što je Nikšiću (a posljedično i Dragomanoviću) osiguralo kontinuitet doticaja s nizozemskom arhitektonskom scenom u 'realnom vremenu' kada informacije iz inozemstva nisu lako dopirale do hrvatskih arhitekata.

Da nije sve ostalo samo na korespondencijskom posredovanju, dokazuje i spomenuto apsolventsko putovanje u Nizozemsku 1964., koje je Dragomanović organizirao upravo s Nikšićem i Radimirom, pri čemu su sa studentima obišli najvažnije rotterdamske suvremene zgrade, s naglaskom na Bakemine radove. U uvodnome tekstu publikacije izdane nakon putovanja Dragomanović piše: „Arhitektonski biro prof. Van den Broeka i Bakeme proveo nas je kronološki po rotterdamskim realizacijama svog biro-a počevši od objekata izgrađenih 1919. godine do najrecentnijih“ (Dragomanović et al., 1964).

O holandskim uplivima u jednom od svojih kasnih intervjuja eksplicitno govori i Edo Šmidih, treći član autorskoga tima:

Svi naši učitelji bili su korbizjeovci, tako da je njegov utjecaj bio znatan u našem obrazovanju. Gropius nešto manje, ali obožavali smo Miesa i Aalta. Međutim, teško se može o uzoru govoriti kao konstanti. Konkretno naša trojka – Dragomanović, Nikšić i ja – jedno vrijeme smo bili pod utjecajem nizozemske arhitekture, od Rietvelda do Bakeme. Nikšić i ja bili smo stipendisti u Nizozemskoj, tako da smo dobro upoznali radove arhitekata njihove predratne i poratne arhitekture. (Margaretić Urlić, 2010, 74)

Možda je najbolji zaključak o utjecaju Bakeme i Nizozemaca dao Ivan Juras u vrlo osobnom prisjećanju, u nekrologu Aleksandru Dragomanoviću:

Uzora je bilo puno, ali to primarno nije bio Mies van der Rohe, kako se mislilo. U kabinetu, preko puta radnog stola, na zidu iznad niza niskih ormara još stoje, već pomalo izbljedile, kaširane fotografije kuća holandskih arhitekata: Bakeme, Van der Broeka i Brinckmana... Zašto upravo ta arhitektura? Holandanci su dali doprinos novom urbanizmu kroz socijalnu kategoriju. Istraživali

30 Kako arhitekt Vedran Ivanković piše u svojoj disertaciji: „...potvrda uspjeha i generacijska bliskost s nizozemskim članovima novoosnovane grupe *Team X*, Nikšiću je otvorila vrata novoga stvaralačkog prosedeu, koji je govorio o promjenama ustoličenog moderniteta, o novome vidu habitata, o Geddes's Valley Section, Lijnbaanu, Charged voidu, Lost identity... i o nepripadanju egzemplarnoj arhitekturi pravilnih kubusa kao herojskih oblika prve polovice pedesetih godina“ (Ivanković, 2008, 169).

su strukturu organizma ovih trgovačkih centara, pješačkih zona i ljepotu industrijskih zgrada. Njihovu su arhitekturu proučavali i snimali naši arhitekti na putovanjima po Holandiji. Inventari oblika njihove arhitekture bili su reflektivni elementi nove, a ne infrastrukturne naslage, Dragomanovićeve personalne slojevitosti. Ne vrijede opisni i brbljivi citati, već jasnoća i konzistentnost. (Juras, 1996, 60)

Unatoč uobičajenom mišljenju kako je holandski utjecaj u hrvatskoj arhitekturi dopro samo do Zagreba, iz Dragomanovićevih je projekata razvidno da se ta likovna gesta oko 1960. javlja i na jadranskoj obali u nizu izrazito modernistički oblikovanih hotela – od strukturalističkih kompozicija adirajućih volumena u Lovranu, do *mondrianovskoga* grafizma pročelja u Mošćeničkoj Dragi. Indirektno će njegova ‘holandska introdukcija’ poslužiti kao inspiracija za neke od najvažnijih kasnijih realizacija naše turističke arhitekture pa, primjerice, sam Boris Magaš ističe da se pri projektiranju hotelskoga kompleksa ‘Solaris’ kod Šibenika kompozicijski referirao na *mondrianovske* forme kvadrata u tlocrtima, što podržavaju i bijele lebdeće volumene *De Stijl* provenijencije (Žunić, 2015, 18).

ZAKLJUČAK

Iako je Aleksandar Dragomanović u struci bio primarno prepoznat kao utjecajni i višestruko nagrađivani projektant robnih kuća, poslovnih zgrada, škola i dječjih vrtića, u ovom se istraživanju po prvi puta elaborira i niz do sada nepoznatih njegovih projekata hotelske i ugostiteljsko-turističke namjene koji u

svoje vrijeme nisu bili ni izlagani, niti publicirani. Kroz kritičku valorizaciju u članku je istaknuta vrijednost tih djela u kontekstu vremena kada nastaju kao inovativna rješenja novih arhitektonskih tipologija. Kod svih se primjera razmatraju osobitosti Dragomanovićeva urbanističkog pristupa, oblikovno-kompozicijske odlike analiziranih zgrada, tlocrtno-funkcionalne sheme i napredni konstruktivno-tehnološki aspekti građevina.

Tako je uz brojne, u literaturi dobro poznate projektante hotelskih sklopova na hrvatskoj obali, sada i Aleksandar Dragomanović prepoznat kao relevantni autor s vrijednim doprinosom razvoju naše turističko-ugostiteljsko arhitekture – posebno novih tipova hotela, poput atrijskog modela koji je prvi inaugurirao u našoj struci – a njegova su rješenja gotovo redovito prethodila kasnijim zapaženim realizacijama drugih autora, ponekad izvedenim upravo na istim lokacijama. Inženjerski racionalna i tehnološki kreativna razina Dragomanovićevih projekata iz 1960-ih na početku ‘zlatnog razdoblja’ hotelske izgradnje na Jadranu te izrazito estetizirana razina likovno-kompozicijskog izričaja vrednovani su kao važan dio ex-jugoslavenskoga modernističkog naslijeđa, unatoč činjenici što niti jedan njegov projekt iz ove funkcionalne skupine zgrada nije realiziran.

Uz to, Dragomanovićevi projekti turističkih sklopova, kako je izloženo, izraziti su primjeri utjecaja *nizozemske škole* na hrvatsku arhitekturu 1960-ih, koja stavlja naglasak na mjerilo čovjeka, kompozicijske kanone u minimalističkom oblikovanju pročelja i na odmjerenu dispoziciju arhitektonskih volumena s naznakama strukturalizma – specifičnog prosedea do tada gotovo nepoznatog u još zatvorenom kontekstu onodobne Jugoslavije, gdje se i sam maršal Tito izrije- kom odredio protiv apstraktne likovnosti.

HOTELSKA IN TURISTIČNA ARHITEKTURA ALEKSANDRA DRAGOMANOVIĆA NA JADRANU IN REFLEKSIJE NIZOZEMSKJE OBLIKOVNE ŠOLE NA HRVAŠKEM

Alen ŽUNIĆ

Univerza v Zagrebu, Fakulteta za arhitekturo, Kačićeva 26, 10000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: azunic@arhitekt.unizg.hr

POVZETEK

Eden ključnih korifejev hrvaške poveljne moderne – arhitekt Aleksandar Dragomanović – je v svojem ustvarjalnem opusu pustil več kot sto del, med katerimi so najmanj znani in doslej neobjavljeni projekti hotelov, turističnih naselij, restavracije in marine na Jadranu, v obdobju 1949–1961, z več kasnejšimi tovrstnimi zagrebškimi izleti. Članek s kritično valorizacijo izpostavi njihovo vrednost na urbanistični, oblikovalsko-kompozicijski, tlorisno-morfološki in konstruktivni ravni. Gre za okoli deset arhitekturnih kompleksov, zasnovanih za Opatijo, Lovran, Medvejo, Mošćeničko Drago, Zadar, Split in Jelso, ki so večinoma nastali kot razpisni projekti, nato nagrajeni in visoko ovrednoteni, a zaradi svoje avantgardnosti in zahtevnosti niso bili nikoli uresničeni. Tako se poleg številnih znanih arhitektov, ki so zapustili kapitalne primere turistične arhitekture na hrvaški obali, Aleksandar Dragomanović ponovno potrjuje kot avtor z neizogibnim prispevkom k razvoju hotelsko-turistične in gostinske arhitekture. Njena tipološka in tehnološka inovativnost na začetku 'zlatega obdobja' hotelirstva na Jadranu (prevladuje okrog leta 1960) ter visoko estetizirana raven likovnega in kompozicijskega izraza so neizogiben del nekdanje jugoslovanske modernistične dediščine z jasnimi refleksijami na evropski kontekst tistega časa, predvsem na nizozemsko arhitekturno šolo. Kljub splošnemu mnenju, da je nizozemski vpliv prisoten le v arhitekturi Zagreba, je iz Dragomanovićevih projektov opaziti, da se je v realnem času prenašal tudi na hrvaški Jadran.

Ključne besede: Aleksandar Dragomanović, pozna moderna, turistična arhitektura, hotelske stavbe

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- AAŽ Dragomanović** – Arhiva Alena Žunića, Zagreb (AAŽ), Aleksandar Dragomanović. Radovi [elaborat, ms, 1986.]
- AAŽ Krstulović** – AAŽ, Boris Krstulović. Monografija radova 1954.-1998. [elaborat, ms, 2009.]
- AF-AKAK Šmidihen** – Arhitektonski fakultet, Zagreb. Arhiva Katedre za arhitektonske konstrukcije, ostavština Ede Šmidihena
- AF-APD Dragomanović** – Arhitektonski fakultet, Zagreb. Arhiva personalnih dossiera (AF-APD), Aleksandar Dragomanović [doss. 29]
- AF-APD Radimir** – AF-APD, Berislav Radimir [doss. 110(76)]
- AF-APD Šmidihen** – AF-APD, Edo Šmidihen [doss.]
- AINO** – Arhiva Ivane Nikšić Olujić, Zagreb
- AMD** – Arhiva Miroslava Dragomanovića, Zagreba
- Anonim. (1948):** Natječaj za studentsko oporavište u Mežakliji (Slovenija). Arhitektura, 1, 1–2, 4–5.
- Anonim. (1953a):** Rezultat natječaja idejnih projekata hotela u Nacionalnom parku Plitvička jezera. Arhitektura, 7, 2, oglasni prilog.
- Anonim. (1953b):** Fiskulturni park u Karlovcu [rezultati natječaja]. Arhitektura, 7, 5–6, 18–20.
- Anonim. (1954):** Natječaj. Rezultat natječaja za izradu projekta fiskulturnog parka u Karlovcu. ČIP, 1, 1, 8.
- Anonim. (1957):** Natječaj za idejnu arhitektonsku skicu Jugoslavenskog paviljona u Sveučilišnom gradu u Parizu [prikaz]. Arhitektura, 11, 1–6, 72–73.
- Anonim. (1968):** Arhitekt Aleksandar Dragomanović. Arhitektura, 22, 99–100, 64.
- AOŠ** – Arhiva obitelji Šmidihen, Zagreb
- Benić, Božo & Alen Žunić (2019):** Turistički sklop nekadašnjega vojnog odmarališta u Kuparima: prostorni razvoj i urbanističke odlike. Prostor, 27, 2 (58), 284–297.
- Bobovec, Borka (2022):** O bogatom fundusu Muzeja i nerealiziranim projektima – Zamrznuti trenutak ljepote nastajanja. U: Pelivan, Lea (ur.): 56. zagrebački salon arhitekture i urbanizma – ping – repozitorij budućnosti (2021). Zagreb, UHA, 102–159.
- Čavlović, Melita & Andrej Uchytal (2022):** Atlas arhitekture.org. U: Pelivan, Lea (ur.): 56. zagrebački salon arhitekture i urbanizma – ping – repozitorij budućnosti (2021). Zagreb, UHA, 542–633.
- Dragomanović, Aleksandar, Nikšić, Radovan & Berislav Radimir (1964):** Studijsko putovanje apsolutenata 63–64 po Holandiji. Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Dubrović, Ervin (2006):** Ninoslav Kučan. Rijeka, Muzej Grada Rijeke.
- Feliče, Ada (1948):** Studentsko odmaralište i oporavište u Mežakliji. Arhitektura, 2, 11–12, 37–38.
- Fulla, Vladimir (1954):** Fiskulturni park u Karlovcu. ČIP, 1, 2, 3.
- GF-APD Krstulović** – Građevinski fakultet, Zagreb. Arhiva personalnih dossiera (GF-APD), Boris Krstulović [doss.]
- GF-APD Nikšić** – GF-APD, Radovan Nikšić.
- HAZU-HMA Bregovac** – HAZU-HMA, Zbirka-ostavština Zdravka Bregovca [ZB/5].
- HAZU-HMA Dragomanović** – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Hrvatski muzej arhitekture, Zagreb (HAZU-HMA), Zbirka-ostavština Aleksandra Dragomanovića (AD/9).
- HAZU-HMA Ibler** – HAZU-HMA, Zbirka-ostavština Drage Iblera (DI).
- HAZU-HMA Nikšić** – HAZU-HMA, Zbirka-ostavština Radovana Nikšića (RN/3).
- Hitl, Josip (1954):** Kada bismo crtali istom rukom (Osvrt na natječaj za fiskulturni park u Karlovcu). ČIP, 1, 3, 8.
- HKA** – Hrvatska komora arhitekata, Zagreb, Galerija.
- Ivanković, Vedran (2008):** Ulica grada Vukovara 1945.-1971. i moderne vizije Zagreba u 20. stoljeću – Refleksije utjecaja internacionalnog stila u hrvatskoj arhitekturi i urbanizmu nakon Drugog svjetskog rata [doct. diss.]. Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Ivanuš, Martina (2021):** Plitvička jezera – Stoljeće izgradnje. Zagreb, UPI-2M Plus.
- Jakovina, Tvrtko (2012):** Povijesni uspjeh šizofrene države: modernizacija u Jugoslaviji 1945.-1974. U: Kolešnik, Ljudevit (ur.): Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950.-1974. / Socialism and Modernity. Art, Culture, and Politics 1950–1974. Zagreb, Muzej suvremene umjetnosti, Institut za povijest umjetnosti, 7–54.
- Juras, Ivan (1996):** Aleksandar Dragomanović (1921.-1996.). In memoriam. ČIP, 43, 1–2 (500–501), 60.
- Jurić, Zlatko (1988):** Aleksandar Dragomanović. Nagrada "Viktor Kovačić" za životno djelo, 1986. godine, i Nagrada "Vladimir Nazor" za životno djelo, 1988. godine. ČIP, 35, 7–8 (424–425), 6–8.
- Karač, Zlatko (1996):** Arhitekt europskoga značenja: In memoriam – Aleksandar Dragomanović. Vjesnik, 57, 17370 (20. 2. 1996), 22.
- Kisić, Dubravka (ur.) (2005):** Radovan Nikšić 1920.-1987. Arhiv arhitekta. Izložba iz zbirke Hrvatskog muzeja arhitekture [katalog; autori priloga: Magaš, B.; Nikšić Olujić, I.; Tonković, Z.]. Zagreb, HAZU – Hrvatski muzej arhitekture.
- Kolacio, Zdenko (1962):** Osvrt na natječaj za Dom RTV u Zagrebu. Arhitektura, 16, 5–6, 50–51.
- Kulić, Vladimir, Mrduljaš, Maroje & Wolfgang Thaler (2012):** Modernism In-between – The Mediatory Architectures of Socialist Yugoslavia. Berlin, Jovis.
- Margaretić Urlić, Renata (2010):** Nastojali smo život učiniti kvalitetnijim. Razgovor s Edom Šmidihenom, dobitnikom Nagrade Viktor Kovačić za životno djelo. ČIP, 57, 9–10 (676–677), 72–74.
- Marić-Vitić, Neda (1961):** Natječaj za zgradu CK SKH u Zagrebu. Arhitektura urbanizam, 2, 10, 41–43.
- MKM-MKT AD** – Ministarstvo kulture i medija RH, Mikroteka nacrti (MKM-MKT), fond AD 422-455.
- MKM-MKT RN** – MKM-MKT, fond RN 362-387.
- Mutnjaković, Andrija (ur.) (2014):** Identitet jadranske turističke arhitekture – zbornik radova. Zagreb, HAZU – Znanstveno vijeće za turizam.
- Mutnjaković, Andrija, Kisić, Dubravka & Ana Kršinić Lozica (2013):** Arhitekt Julije De Luca. Zagreb, HAZU – Hrvatski muzej arhitekture.

Nikšić Olujić, Ivana (2015): Zdravko Bregovac. Arhiv arhitekta / Architect's archives. Zagreb, HAZU – Hrvatski muzej arhitekture – Edicija Architectonica.

Obad Šćitaroci, Mladen (ur.) (2000): Sveučilište u Zagrebu – Arhitektonski fakultet, 1919./1920. – 1999./2000. Osamdeset godina izobrazbe arhitekata u Hrvatskoj. Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Odak, Tomislav (1986): Hrvatska arhitektonska alternativa 1945–85. Arhitektura, 39, 196–199, 31–101.

Odak, Tomislav (2006): Hrvatska arhitektura dvadesetog stoljeća. Neostvareni projekti. Zagreb, Studio Forma urbis, UPI-2m Plus.

Paladino, Zrinka (2015): NF. Majstor arhitekture. Nikola Filipović. Zagreb, Naklada Ljevak, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Pavlović, Boro (1968): Arhitekt Aleksandar Dragomanović. ČIP, 15, 185, 11.

Premierl, Tomislav (1987): Nova suvremenost moderne. In memoriam Radovanu Nikšiću (1920–1987). ČIP, 34, 3 (408), 7.

Premierl, Tomislav (1993): Dragomanović, Aleksandar. U: Hrvatski biografski leksikon, 3. Zagreb, Leksikografski zavod 'Miroslav Krleža', 569–570.

Redakcija (1987): Nikšić, Radovan. U: Domljan, Žarko (ur.): Likovna enciklopedija Jugoslavije, 2. Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod 'Miroslav Krleža', 468–469.

Redakcija (1995): Nikšić, Radovan. U: Domljan, Žarko (ur.): Enciklopedija hrvatske umjetnosti, 1. Zagreb, Leksikografski zavod 'Miroslav Krleža', 635–636.

Sekulić-Gvozdanović, Sena (1992): Radovan Nikšić – monografija arhitekta [radna monografija Atlasa arhitekture; umnoženo]. Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Stierli, Martino & Vladimir Kulić (ur.) (2018): Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948–1980. New York, The Museum of Modern Art.

Stošić, Ivan (1954): Ocjenjivački sud nije detaljno poznao teren za gradnju. Karlovački tjednik, 2, 8 (26. 2. 1954.), 5.

Strižić, Zdenko (1950): Nacionalni park Plitvička jezera. Problemi čuvanja prirode. Arhitektura, 4, 7–8, 3–24.

Strižić, Zdenko (1953): Plitvička jezera i natječaj za projekt hotela. Arhitektura, 7, 5–6, 3–7.

Strukić, Kristian (ur.) (2010): Pola stoljeća Trnskog – priča jedne generacije [katalog]. Zagreb, Muzej Grada Zagreba.

Štraus, Ivan (1991): Arhitektura Jugoslavije 1945–1990. Sarajevo, Svjetlost.

Uchytel, Andrej & Ariana Štulhofer (2007a): Arhitekt Alfred Albini. AF: Acta Architectonica. Atlas arhitekture – Arhiv arhitekta, 5. Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Uchytel, Andrej & Ariana Štulhofer (2007b): Arhitekt Neven Šegvić. AF: Acta Architectonica. Atlas arhitekture – Arhiv arhitekta, 7. Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Uchytel, Andrej (1990): Arhitekt Alfred Albini [mag. rad]. Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Uchytel, Andrej, Barišić Marenić, Zrinka & Emir Kahrović (2009): Leksikon arhitekata Atlasa hrvatske arhitekture XX. stoljeća. AF: Acta Architectonica – Udžbenici i priručnici, 6. Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Zhi Fang, Bao (1983): Izgradnja turističkih objekata u Jugoslaviji. Beograd, Časopis 'Izgradnja'.

Žunić, Alen & Feđa Vukić (2015): Architectural Magazines and the Concept of Design in Croatia 1945–1980. Design Issues, 31, 2, 88–100.

Žunić, Alen & Zlatko Karač (2015): Robne kuće i opskrbni centri arhitekta Aleksandra Dragomanovića. Prostor, 23, 2 (50), 276–303.

Žunić, Alen (2012): Nama Trnsko Department Store in Zagreb / Robna kuća Nama Trnsko u Zagrebu. Presjek, 2, 5, 124–129.

Žunić, Alen (2015): Kontekst arhitekture. Zagreb, UPI-2m Plus.

Žunić, Alen (2016): Diskurzivna metoda projektiranja u opusu arhitekta Aleksandra Dragomanovića [doct. diss.]. Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Žunić, Alen (2017a): Poslovne i uredske zgrade arhitekta Aleksandra Dragomanovića. Prostor, 25, 1 (53), 40–73.

Žunić, Alen (2017b): Modeli očuvanja i unaprjeđenja modernističkih građevina na primjeru opusa arhitekta Aleksandra Dragomanovića. U: Obad Šćitaroci, Mladen (ur.): Modeli revitalizacije i unaprjeđenja kulturnog naslijeđa [znanstveni kolokvij]. Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 66.

Žunić, Alen (2017c): Discursive Design Method in the Work of the Architect Aleksandar Dragomanović [doct. diss. summary]. Prostor, 25, 2 (54), 437.

Žunić, Alen (2017d): Diskurzivna metoda projektiranja u opusu arhitekta Aleksandra Dragomanovića [sažetak]. U: Kovačević, Melita (ur.): Knjiga doktora znanosti i umjetnosti, 33. Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, 124.

Žunić, Alen (2018a): Boris Magaš – Misli o arhitekturi / Thoughts on Architecture. Zagreb, HAZU – Hrvatski muzej arhitekture, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, UPI-2M Plus.

Žunić, Alen (2018b): Aleksandar Dragomanović – arhitekt modernog Zagreba [ciklus tribina]. Zagreb, KIC, 29. 11. 2018.

Žunić, Alen (2020): Odgojno-obrazovne zgrade arhitekta Aleksandra Dragomanovića. Prostor, 28, 1 (59), 40–75.

Žunić, Alen (2021): Industrijske i prometne zgrade arhitekta Aleksandra Dragomanovića kao naslijeđe moderne. U: Palinić, Nana (ur.): Obnova industrijskog naslijeđa – VIII. međunarodna konferencija o industrijskoj baštini / Renewal of Industrial Heritage. Rijeka, Pro Torpedo Rijeka, Građevinski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 317–329.

Žunić, Alen (2022): Arhitekt Aleksandar Dragomanović – Povodom 100 godina od rođenja. Zagreb, HAZU – Hrvatski muzej arhitekture. <https://dragomanovic.hazu.hr/> (posljednji pristup: 2022-03-25).